

Joost van Hest

Xavier Smits en de Rozenkransramen van de firma Nicolas in de Heikese kerk in Tilburg. Kerkramen als uiting van devotie en sociale positie in het eerste kwart van de twintigste eeuw

De Sint-Dionysiuskerk in de binnenstad van Tilburg – beter bekend als de Heikese kerk – dateert in haar huidige verschijningsvorm grotendeels uit 1827-1829.¹ De inventaris van deze waterstaatskerk biedt een rijke bloemlezing van de ontwikkelingen in de negentiende- en twintigste-eeuwse kerkelijke kunst. Zoals gebruikelijk werden ook hier de meeste stukken aan de kerk geschonken. In dit opzicht bieden ze een afspiegeling van de parochiesamenstelling. Vooral de Tilburgse fabrikantenfamilies, behorend tot de sociale elite in de stad, deden geregeld een schenking. Zij brachten hun verbondenheid met de katholieke cultuur tot uiting door het aanbieden van een altaar, heiligenbeeld of kroonluchter. Maar ook parochiële verenigingen en parochianen met een lagere sociale status droegen hun steentje bij aan het kerkinterieur.

In het schip van de kerk bevinden zich veertien gebrandschilderde Rozenkransramen. Onder de schenkers domineren de *fabriekaante*, maar het eerste raam werd bekostigd door de uit leden van de ‘werkende stand’ bestaande broederschap van de H. Familie. In de loop van twee decennia werd een indrukwekkende reeks kerkramen gerealiseerd. De totstandkoming kan aan de hand van bewaard gebleven correspondentie en ontwerptekeningen goed worden gereconstrueerd.

Daarbij werd een opvallende rol gespeeld door de priester en kunsthistoricus dr. Xavier Smits, die in het katholieke Brabant van de eerste helft van de twintigste eeuw een eigenzinnige positie innam. Hij onderwierp het ontwerp van op zijn minst de helft van de Rozenkransramen aan zijn kritisch oog. Pas daarna werden de ramen gemaakt. In dit artikel wordt getracht inzicht te geven in de betekenis van deze markante geestelijke, in het ontstaansproces van de ramen en in de beweegredenen van de schenkers.

De priester-kunsthistoricus Xavier Smits

Dr. Cornelius Franciscus Xaverius Smits (1876-1937) behoorde tot de in zijn tijd en in Noord-Brabant kleine groep van universitair geschoolde wereldgeestelijken.² Geboren op 29 juli 1876 in Den Dungen werd hij in 1902 priester gewijd. Enkele jaren daarna werd Xavier Smits rector in het gesticht van Sint-Jan Baptist in de

¹ Steijns, ‘De geschiedenis’; Van Hest, ‘Gids’; Van Hest, ‘De huidige kerk’. Op dit moment bereiden beide auteurs een nieuwe uitgave over ‘t Heike voor, met als titel *Bewijs van ontwaakten kunstzin*. *De Heikese kerk in Tilburg: geschiedenis, gebouw en inventaris*, te publiceren in het najaar van 2011.

² De gegevens over Smits zijn ontleend aan: ABH overlijdensprentje 12 november 1937; BHIC *Personeelsdossier*; overlijdensberichten in: PNHG 12 november 1937, NDHH 12 en 16 november 1937, NRC 13 november 1937, NTC 13 november 1937. Zie verder: Pey, *Herstel*, 341 e.v. Met dank aan dr. Ineke Pey. Cruijssen, *Van Boerendorp I*, passim.

Bossche Sint-Jorisstraat. Naast die functie kreeg hij volop de gelegenheid om in Leuven kunstgeschiedenis en archeologie te studeren, met een specialisatie in de christelijke kunst. Zijn gedrevenheid voor kunst had hij op het kleinseminarie al laten zien. Twee jaar na zijn afstuderen in 1905 promoveerde hij op een proefschrift over de Sint-Jan van Den Bosch.³ Inmiddels was hij benoemd tot commies-chartermeester van het Bossche Rijksarchief, waar hij van 1905 tot 1913 werkzaam was. Een wereldlijke functie dus, waarvoor hij, evenals voor de studie kunstgeschiedenis, speciaal verlof nodig had en verkreeg van de bisschop van Den Bosch.

Al vrij snel groeide Smits uit tot een geestelijke die zich op het gebied van geschiedenis en kerkelijke kunst steeds meer profileerde. Dit uitte zich in publicaties en voordrachten, maar ook in deelname aan wetenschappelijke en adviescommissies. Zo werd hij in 1909 benoemd tot commissielid voor de verzamelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Den Bosch. Bovendien werd hij lid van de Koninklijke Academie van Archeologie van België, inventarisator van de oudheden en beelden van de *Catholic University of America* te Washington, secretaris en penningmeester van de Provinciale Noord-Brabantsche Monumentencommissie en van de gemeentelijke Monumentencommissie van Breda. Verder was hij betrokken bij de totstandkoming van onder meer het standbeeld van Adriaan Poirters in Oisterwijk, de Katakomben van Valkenburg, de portretten van vier Tilburgse burgemeesters en het H. Hartbeeld op de Heuvel in Tilburg.⁴ Tekenend voor zijn zelfbewuste manier van optreden in deze functies is zijn opmerking bij de keuze voor de beeldhouwer Aloïs de Beule (1861-1935) voor het Oisterwijkse standbeeld: 'Ge moet eerst eens naar de Beule in Gent gaan, daar valt mee te praten, goeie Vlaming en rasechte artist; ik zal hem ook schrijven.'⁵

Xavier Smits was ook als leraar actief. Al meteen bij de oprichting van de Katholieke Leergangen in 1912 werd hij er docent geschiedenis.⁶ Later zou hij hier ook kunstgeschiedenis onderrichten. Dit instituut voor akten in het middelbaar onderwijs dat in 1919 zijn hoofdvestiging in Tilburg kreeg, was opgericht door dr. H.W.E. Moller (1869-1940).⁷ Het vormde een mijlpaal in de uitbouw van het katholieke onderwijs. De tamelijk rechtlijnige en vaak strijdbare houding van Smits sloot goed aan bij die van de al even eigengereide, zo niet autocratische Moller, die zijn leerkrachten onder meer uit de Brabantse clerus rekruteerde. Evenals Moller zal Smits dit instituut als een pseudo-universiteit hebben beschouwd, met mogelijk een hoogleraarschap in het verschieft. Bij vele vooraanstaande katholieken groeide in deze periode immers de overtuiging dat er een eigen universiteit moest worden

³ Smits, *De Kathedraal van 's Hertogenbosch*.

⁴ Zie: *Pater Poirters*. Voor de Valkenburgse Katakomben: KI 52 (1917-1918) 16; Post, *De Romeinse Katakomben*. Voor de burgemeestersportretten: KI 52 (1917-1918) 48. Over de prijsvraagcommissie voor het H. Hartbeeld in Tilburg verscheen een bericht in TC 20 oktober 1919. Naast Smits zaten hierin onder anderen de Tilburgse pastoor A. van Dijk, architect Jan Stuyt en beeldhouwer G.P.D. Bourgonjon. Het is overigens niet denkbeeldig dat Smits een bemiddelende rol speelde bij de opdrachten voor twee villa's die Jan Stuyt in deze periode in Tilburg bouwde (1916-1920), waarvan het woonhuis voor wijnhandelaar B.J.M. Verbunt in de parochie 't Heike staat (Nieuwlandstraat 48). Smits en Stuyt kenden elkaar al voor die tijd. Voor de twee woonhuizen: Goudeau, *Jan Stuyt*, 109.

⁵ *Pater Poirters*, 28.

⁶ Bornewasser, *Vijftig jaar*, 26 (op p. 256 is bij Smits een zetfout opgetreden, in plaats van 1912 staat hier 1921).

⁷ Van Schaik, *Dr. Hendrik Moller*.

gesticht, mogelijk als een uitbouw van de Leergangen. Uiteindelijk zou dit streven niet in Tilburg zijn beslag krijgen, maar resulteren in de oprichting van de Katholieke Universiteit te Nijmegen (1923).

Naast al deze activiteiten was Smits uiteraard ook als geestelijke werkzaam. In 1913 werd hij kapelaan aan de toen net opgerichte parochie van de Hoefstraat in Tilburg. Hierna volgden zijn benoemingen als vicaris van het gesticht Voorburg in Vught (1917-1919) en rector van de Fraters in Goirle (1919-1923). Laatstgenoemde functie combineerde hij met een leraarschap aan de kweekschool van het fraterhuis. Tegelijk bleef hij docent aan de Leergangen. Een en ander zal gemakkelijk te combineren zijn geweest; de functies van vicaris en rector zullen geen al te drukke dagtaak hebben ingehouden. Uiteindelijk werd Smits in 1923 aangesteld als pastoor van de parochie van de H. Antonius Abt in het landelijke Reek. Tot zijn dood op 12 november 1937 bleef hij hier in functie en volgens zijn necrologieën verrichtte hij er behoorlijk wat pastoraal werk. Zijn docentschap aan de Katholieke Leergangen was bij zijn aantreden als pastoor beëindigd.

Smits' gedrevenheid voor kerkelijke kunst kwam in zijn loopbaan vooral tot uiting toen hij kapelaan was in Tilburg en tijdens zijn pastoraat in Reek. In Tilburg was hij 'een bijzondere vraagbaak' voor de bouwpastoor van de nieuw opgeleverde kerk.⁸ Men kan zich voorstellen hoe Smits hier de gelegenheid te baat nam om sturend op te treden bij de verdere inrichting en decoratie van het gebouw. Toen hij te Reek zelf pastoor was geworden, bouwde hij daar meteen een nieuwe kerk met pastorie. Hij ging er voortvarend te werk, wat overigens bij menige parochiaan kwaad bloed zette. Dat hij blijkbaar al langer zijn zinnen had gezet op de bouw van een kerk blijkt uit een brief d.d. 8 december 1923 in het parochiearchief. Hierin schrijft hij over het nieuwe godshuis en dat hij 'door jaloezie, nooit te Tilburg [heeft] mogen bouwen'.⁹ Verder is het niet onwaarschijnlijk dat hij ook betrokken was bij de totstandkoming van de nieuwe kloosterkapel van het Goirlese fraterhuis. Hoewel deze pas in 1924-1925 – dus na Smits' vertrek – werd gebouwd, mag worden verondersteld dat hij zich als rector nog heeft bemoeid met de plannen en voorbereidingen.¹⁰

Niet alleen in Reek wist Smits kwaad bloed te zetten, dat gebeurde ook in zijn eerdere functie als assistent-archivaris van het Bossche Rijksarchief. Hier werden de controverses in sterke mate bepaald door de onderhuidse strijd tussen 'het katholieke Brabant' en 'de protestant-liberale buitenstaander'.¹¹ Veelbetekenend is het volgende citaat uit een bericht in de *Katholieke Illustratie* waarin Smits' aanstelling ter sprake komt: 'Van liberale zijde werd toen gemeesmuild over de benoeming van zoo'n jeugdigen paapschen "nieuweling"'.¹² Smits was niet als archivaris opgeleid en stelde zich desondanks op een nogal eigengereide wijze op, wat leidde tot een fikse aanvaring met de noch katholieke noch Brabantse rijksarchivaris. Weliswaar kreeg hij in 1913 eervol ontslag, maar het is duidelijk dat

⁸ PNHC, 12 november 1937. De kerk (St.-Antonius van Padua) verloor in 2002 haar functie en is nu in gebruik als glasatelier.

⁹ Brief aan bisschop A.F. Diepen (minuut) in ongeïventariseerd parochiearchief te Reek. Zie verder ABH, *Parochiearchief Reek*; www.xaviersmitsbhic.nl.

¹⁰ AFT, *Dossier fraterhuis*. Het voormalige fraterhuis Sint-Franciscus van Sales heeft tegenwoordig een sociaal-culturele bestemming.

¹¹ Tenzij anders genoemd: Roosenboom, "De papen knoeien", 311 e.v.

¹² KI 30 november 1907. Geciteerd naar: Pey, *Herstel*, 341.

zijn optreden tot een onhoudbare situatie had geleid. Voor Smits zelf moet deze functie de gelegenheid hebben geboden om zich als katholieke Brabander in een protestant bolwerk te manifesteren.

Behalve dat men hem zijn eigengereide handelwijze niet in dank afnam, kreeg hij ook de nodige kritiek op zijn wetenschappelijke conclusies. Het meest in het oog springend zijn de reacties op de iconografische beschrijvingen in zijn proefschrift over de Sint-Jan. Enerzijds trok men zich zijn negatieve opmerkingen aan over de tot dan toe uitgevoerde restauraties. Anderzijds zou de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg opmerken: 'De door Dr. X. Smits gedane poging de iconografie van het uitwendige der kathedraal als één geheel te verklaren is verre van geslaagd. Reeds thans is gebleken, dat hij in tal van onderdeelen zich heeft vergist.'¹³ Smits' interpretatie van de beschildering van het Sint-Nicolaaskoor leidde zelfs tot een hevige polemiek.¹⁴ Archivaris Jan Mosmans (1870-1966), die in 1931 zijn eigen monografie over de Sint-Jan publiceerde, uitte eveneens kritiek. Hij verzachtte deze enigszins door te wijzen op de vaak moeilijke omstandigheden waaronder Smits de sculptuur had moeten bekijken.¹⁵

Maar Smits was er de man niet naar om zich door kritiek uit het veld te laten slaan. Daar kwam bij dat in ieder geval binnen de kring van katholieke geestelijken waarin hij zich gewoonlijk ophield, zijn autoriteit hoog werd gewaardeerd. Tegen deze achtergrond moet zijn optreden bij de totstandkoming van de Rozenkransramen in de Heikese kerk worden gezien. Juist in de periode waarin hier een groot deel van de nieuwe beglazing tot stand kwam, was Smits als docent aan de Katholieke Leergangen in Tilburg werkzaam. Dat maakte het mogelijk zijn iconografische adviezen in te winnen.

De beglazing van de Heikese kerk

De oudste glas-in-loodramen in de schuine koorwanden (1878): Vincentius en Elisabeth

De twee oudste glas-in-loodramen in de Heikese kerk dateren uit 1878. Ze bevinden zich in de schuine koorwanden en zijn geschonken door de wollenstoffenfabrikant Vincentius A.A. Bogaers (1838-1901). Hij schonk ze ter nagedachtenis aan zijn twee jaar eerder overleden vader Petrus L. Bogaers (1808-1876).¹⁶ De keuze voor de afbeelding van de H. Vincentius op het raam rechts van het altaar ligt voor de hand. Hij was de patroonheilige van de schenker en bovendien was zijn vader vicepresident geweest van de Sint-Vincentiusvereniging, één van de op de liefdadigheid gerichte parochiële genootschappen. Aan de onderzijde van het raam is het familiewapen aangebracht. Het tweede raam toont Elisabeth van Thüringen, met onderaan het schild van de familie Pollet. Met de keuze voor deze heilige wordt verwezen naar de echtgenote van Vincentius Bogaers, Isabella Th.Ph. Pollet (1842-

¹³ Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 78 en 245.

¹⁴ Peeters, *De Sint Janskathedraal*, 308. Smits, 'Oude muurschilderingen'.

¹⁵ Mosmans, *De St. Janskerk*, 280.

¹⁶ RAT, *Parochiearchief Heike*, 16, p. 57. Voor de familie Bogaers: Bogaers, *Memoriaal*. De jaartallen van de hier genoemde en nog te noemen notabelen zijn ontleend aan het bevolkingsregister van Tilburg, digitaal te raadplegen (RAT).

1909), met wie hij in 1862 in het huwelijk was getreden. Isabella – ofwel Elisabeth – Pollet was medeoprichtster van de Elisabethsvereniging, de tweede parochiële organisatie die op de caritas was gericht. Over de schenking verscheen een bericht in de *Tilburgsche Courant* van 11 april 1878. Hierin blijft het echtpaar anoniem. Er wordt slechts vermeld dat de ramen waren geschonken door ‘een achtbaar ingezeten en deszelfs ega, beiden gekend om hun godsdienst- en milddadigheidszin’.

Het stukje in de krant bericht dat de twee ramen zijn gemaakt door de ‘gunstig bekende ateliers’ van Jean-Baptiste Capronnier (1814-1891) uit Brussel. De rond 1829 door zijn vader opgerichte werkplaats leverde vooral in België, maar ook in Nederland.¹⁷ Capronnier zal ongetwijfeld aangezocht zijn om de koorramen te maken vanwege zijn gerenommeerde positie. Wat later kreeg deze opdracht nog een vervolg. In 1882 maakte Capronnier namelijk een eerste raam voor de kapel van het in dezelfde parochie gelegen Moederhuis van de Zusters van Liefde aan de Oude Dijk. In de periode 1883-1888 maakte zijn atelier ook de overige kapelramen.¹⁸ Het succes van de ramen in de Heikese kerk zal doorslaggevend zijn geweest voor de opdrachten van het klooster.

De keuze voor de Rozenkransthematiek van de schipramen

J.P. van Gennip (1840-1915) nam het initiatief voor het vervangen van de ramen in het schip en aan de voorzijde.¹⁹ Hij was tussen 1891 en 1915 pastoor van de parochie 't Heike. De ramen maakten deel uit van zijn plannen voor de monumentalisering van het kerkgebouw, waarmee hij al vrij snel na zijn benoeming begon. In 1894-1895 had hij de bestaande tamelijk bescheiden voorgevel naar een ontwerp van de Tilburgse architect C.F. van Hoof (1861-1952) in neogotische stijl laten vernieuwen. Hierna volgde de verfraaiing van het priesterkoor. Vervolgens werden in 1902 de nieuwe ramen geplaatst van de doop- en Allerzielenkapel aan weerskanten van de toren. In de periode 1903-1923 kwamen de veertien grote ramen in het schip tot stand. Ze vervingen de grisaille- of ornamentbeglazing die de kerk omstreeks 1883 had gekregen.²⁰

Als onderwerp voor de schipramen koos Van Gennip voor de Rozenkransthematiek, te verbeelden door de vijftien zogeheten Geheimen of Mysteriën.²¹ Zijn keuze sluit aan bij de oproepen van paus Leo XIII (1810-1903), die de Rozenkransdevotie tijdens zijn pontificaat (1878-1903) maar liefst tienmaal in brieven en encyclieken aanbeval. Deze paus staat zelfs bekend als ‘den Paus van

¹⁷ Hoogveld, *Glas in lood*; Vermeiren, ‘Het glazeniersatelier Capronnier’. In 2007 vond in Leuven een tentoonstelling plaats over Capronnier. De catalogus (De Maeyer, *Naar waarde geschat*) vermeldt ook de Heikese koorramen (nr. 43). In 2010 is de atelierinventarisatie afgerond (KADOC-LIAS, digitaal te raadplegen). Voor de Vlaamse neogotiek: De Maeyer, *De Sint-Lucasscholen en Trajecta* (Wedijveren).

¹⁸ Lijst gegevens kapelramen, AZLT. J. Goossens ontwierp het eerste raam (Brabant-collectie, Tilburg University).

¹⁹ Personalialia Van Gennip: RAT, *Parochiearchief Heike*, 16, caput III; necrologie TC 13 december 1915; ABH Bidprentje. Tekenend is de tekst hierop: ‘Hij beminde den luister van Gods huis en de woonstede Zijner heerlijkheid Ps. 25, 18.’

²⁰ TC 23 augustus 1883: eerder waren er ‘onooglijke kerkramen, thans [...] sierlijke boogvensters, met grisaille-glas bezet’. Tegelijk kregen de vensters hun neogotische tractering met driepassen en visblazen. Oorspronkelijk waren er spitsbogen, zie een ontwerp-tekening uit circa 1826: RAT, *Parochiearchief Heike*, 380.

²¹ De Rozenkransthematiek betreft het gelijknamige Mariagebed. Met behulp van een rozenkrans of gebedssnoer wordt een aantal weesgegroeten en onzevaders gebeden, waarbij driemaal vijf Geheimen worden overwogen: vijf Blijde Geheimen (Maria Boodschap, Bezoek Maria aan Elisabeth, Geboorte Christus, Opdracht Christus, Wedervondst Christus), vijf Droevige Geheimen (Christus in Hof van Olijven, Geseling, Bespotting, Kruisdraging, Kruisdood), vijf Glorieuze Geheimen (Verrijzenis, Hemelvaart Christus, Nederdaling H. Geest, Hemelvaart Maria, Kroning Maria). Zie ook: Timmers, *Christelijke symboliek*, 140.

den Allerheiligsten Rozenkrans'.²² Illustratief voor de aandacht voor deze devotie in de late negentiende eeuw is een artikel uit 1897 in de *Annalen van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart*, uitgegeven door de Missionarissen van het H. Hart in Tilburg. Hierin wordt de Rozenkrans verdedigd tegen 'onverschillige en lauwe christenen [...] die deze heilzame godvruchtsoefening minachten'.²³ De *Tilburgsche Courant* en de *Nieuwe Tilburgsche Courant* – allebei een spreekbuis van katholiek Tilburg – publiceerden herhaaldelijk berichten over de Rozenkransdevotie en drukten ook de daaraan gewijde encyclieken af. In de vastenbrieven van de Nederlandse bisschoppen die in februari 1898 in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* waren opgenomen, spoorde de bisschop van Roermond de gelovigen aan tot volharding in deze devotie en typeerde hij de Rozenkrans als 'geschikt voor de hogere kringen, zoowel als voor de burgerlijke en de mindere klasse der maatschappij'.²⁴ Tekenend is de toewijding van de Hasseltse kerk in Tilburg uit 1898 aan Onze-Lieve-Vrouw van de Allerheiligste Rozenkrans. Uit 1897-1909 dateert het aan de Rozenkransgeheimen gewijde hoogaltaar in de kerk van de Heuvel in Tilburg.²⁵ Tegen deze achtergrond zou het haast verbazen wanneer Van Gennip voor een ander onderwerp had gekozen.

Afgezien hiervan speelde de Rozenkransdevotie van oudsher een bijzondere rol op 't Heike. Toen tengevolge van de Reformatie een kerk vlak over de grens in Steenvoort bij Poppel werd gebouwd – in 1650-1668 als parochiekerk in gebruik – wijdde men een van de gebrandschilderde ramen aan de Rozenkrans. Op hun zondagse tochten naar Steenvoort droegen de Tilburgse kerkgangers demonstratief rozenkransen. Opeenvolgende Mariadevotie parochieherders bevorderden de Rozenkransdevotie in hun strijd tegen de Reformatie. Zelfs bestond er enige tijd een Rozenkransbroederschap. In 1833 werd de broederschap opnieuw opgericht, en deze heeft op zijn minst tot 1914 bestaan.²⁶

Een nadere verklaring voor de keuze van Van Gennip is te koppelen aan de viering in 1903 van het gouden jubileum van de broederschap van de H. Familie, de speciaal voor de 'werkende stand' bedoelde parochiële vereniging voor geestelijke vorming.²⁷ Ter gelegenheid daarvan en herinnering daaraan boden de leden het eerste raam met de afbeelding van de Hemelvaart van Maria aan pastoor Van Gennip aan. Dit vond plaats in de aan de Rozenkrans gewijde maand oktober, ondanks dat de broederschap juist in maart 1853 was opgericht.²⁸ Mogelijk was door de pastoor bij de voorbereidingen voor het jubileum geopperd om het aan te bieden geschenk aan de Rozenkransdevotie te wijden en het jubileum dan in de hieraan

²² Dolmans, 'Aan Z.H. Leo XIII'.

²³ S. Pr., 'Het Rozenkransgebed'.

²⁴ NTC 24 februari 1898. Voor bedoelde encyclieken zie bijvoorbeeld: TC 20 september 1894, NTC 12 september 1895 en NTC 18 september 1898. Voor Leo XIII en de Rozenkrans: Knippenberg, *Devotionalia* I, 25.

²⁵ Voor dit altaar: Jansen, 'Arbeyd sere', 55. De Hasseltse kerk is tegenwoordig het wijkcentrum De Poorten.

²⁶ De ramen uit de grenskerk zouden in de later gebruikte schuurkerk nog tot 1725 hebben gediend. Onbekend is wat er daarna mee gebeurde. Voor de grenskerk: Hoppenbrouwers, 'Adriaenken Marcelissen', 9-11; Van Hest, 'De kerkgebouwen', 56; De Bruijn, 'Tussen hel en hemel', 173, 176-177. Zie verder: Weijters, 'De parochie Tilburg' en Thelen, 'Over roomse deugdzaamheid', 80. Voor de heropgerichte Rozenkransbroederschap: RAT, *Parochiearchief Heike*, 227, 228.

²⁷ Over de 'H. Familie' en de hieraan verwante Maria-congregatie in algemene zin: Knippenberg, *Devotionalia* II, 217 e.v., 229 e.v. Op 't Heike: Thelen, 'Over roomse deugdzaamheid', 86 e.v. Allebei hadden ze een sociaal-religieus karakter.

²⁸ Thelen, 'Over roomse deugdzaamheid', 87. In 1878 was het zilveren jubileum wel in maart gevierd (TC 7 maart 1878). De maand oktober is in 1883 door Leo XIII ingesteld als de aan Maria toegewijde Rozenkransmaand. Knippenberg, *Devotionalia* I, 25.

gewijde maand te vieren, als een passend begin voor het vernieuwen van de ramen. Toen het raam namens de broederschap aan Van Gennip werd aangeboden verwoordde de broodbakker en oud-zouaaf Frans Becx (1844-1923) het aldus:

'dit monument [zal] den dank verkondigen van Heike's breede mannenschaar, trouwe leden der Aartsbroederschap; en moge het dan tevens een aanleiding zijn dat menig milde gever opsta, om het voorbeeld der H. Familie na te volgen, ten einde U in staat gesteld wordt uw grootsch plan, ten uitvoer te brengen.'²⁹

Wanneer de keuze voor de Rozenkrans thematiek en de jubileumviering inderdaad aan elkaar gekoppeld mogen worden, dan vonden de eerste voorbereidingen voor het jubileum al in 1901 plaats. Uit oktober van dat jaar dateert namelijk een ontwerp voor het raam van de Annunciatie ofwel Maria Boodschap, het eerste Rozenkransgeheim.³⁰ Dat men zo vroeg begon, is goed te begrijpen. De leden van de H. Familie waren afkomstig uit de werkliedenstand en ze zouden een kostbaar raam aanbieden. De kosten bedroegen circa f 1000. Dat betekende een bijdrage van ongeveer een gulden gemiddeld per lid. Uitgaande van de overwegend vrij lage inkomsten van deze sociale laag – het weekinkomen van een arbeidersgezin in Tilburg omstreeks 1900 bedroeg f 8,00 – diende op tijd met de inzameling te worden begonnen. Hierbij moet echter meteen worden bedacht dat de werkliedenstand geen homogeen karakter had. Behalve de arbeiders werd ook de kleine burgerij hiertoe gerekend, bijvoorbeeld onderwijzers, kleine winkeliers en andere mensen met een eigen nering. Zij hadden meer te besteden en het is niet onwaarschijnlijk dat zij in de parochie 't Heike een belangrijk aandeel vormden! Deze was met de parochie Heuvel uitgegroeid tot het bestuurlijke, commerciële en culturele centrum van de stad.³¹

Het eerste raam: niet het eerste Geheim (Annunciatie) maar het veertiende (Maria Hemelvaart)

De ontwerptekening voor het Annunciatieraam is gemaakt door de kunstschilder Jean-Baptiste Anthony (1854-1930) en het raam zou worden geleverd door de glazeniers Auguste Stalins (1839-1906) en Alfons Janssens (1836-1915). Net als Capronnier behoorde ook het atelier Stalins & Janssens uit Antwerpen tot de gerenommeerde Belgische werkplaatsen. Anthony was eveneens in Antwerpen gevestigd en leverde diverse ontwerpen voor dit atelier. Voor 't Heike was Anthony geen onbekende, want in de periode 1890-1898 schilderde hij de veertien nieuwe kruiswegstaties in de kerk. In 1901 maakte hij het grote altaarschilderij van de H. Dionysius van Parijs, patroonheilige van de kerk. Het ontwerp voor het raam ontstond dus tegelijk met dit schilderij.

²⁹ TC 18 oktober 1903. Hier wordt niet alleen verslag gedaan van de jubileumviering maar ook van de feitelijke start van het 'Rozenkransproject'. Nadat om 6 uur 's morgens een mis was opgedragen verzamelde de broederschap zich 's avonds opnieuw in de kerk. Er werden liederen gezongen, nieuwe leden aangenomen en vanaf de kansel redevoeringen gehouden. Het aanbieden van het raam gebeurde middels de reeds voltooide glaspanelen waarop het jubileum wordt vermeld. De in het krantenartikel vermelde Fr. Becx moet genoemde bakker zijn. Als oud-zouaaf en oprichter van de zouavenbroederschap Fide et Virtuti (1871) zal hij in de H. Familie een gerespecteerde positie hebben gehad. Doremalen, 'Biografisch overzicht'.

³⁰ RAT, *Parochiearchief Heike*, 388.

³¹ De gegevens over het weekinkomen zijn gebaseerd op: Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*. Op p. 64 geeft hij inzicht in het budget en weekinkomen van een Tilburgs arbeidersgezin in 1871. Dertig jaar later zou deze situatie niet veel anders zijn (p. 65). In het kader van dit artikel heb ik geen nader onderzoek gedaan naar de sociale achtergronden van de Heikese H. Familie. Om een indicatie te geven van de omvang: de H. Familie telde in 1878 zo'n 900 leden.

In zijn vormgeving sluit Anthony's tekening aan bij de voor hem gebruikelijke historiserende vormtaal. Evenals zijn kruiswegreeks greep ook het neogotische kader van de Annunciatie duidelijk terug op middeleeuwse voorbeelden. Op deze manier zouden de beoogde nieuwe ramen zich niet alleen naar de neogotische tracering van de kerkvensters voegen, maar ook naar de in dezelfde stijl uitgevoerde nieuwe voorgevel. In de loop van de negentiende eeuw had de neogotiek zich tot de meest geëigende 'katholieke stijl' ontwikkeld. Tegen de achtergrond van de voortschrijdende katholieke emancipatie vormde deze stijl de waardige opvolger van de veelal classicistische architectuur van de waterstaatskerken uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Bij een waterstaatskerk als die van 't Heike geldt het vernieuwen van de voorgevel in neogotische stijl dan ook niet alleen als een modernisering, maar zeker ook als een *statement* ter accentuering van de zelfbewuste katholieke positie. De in dezelfde stijl uit te voeren kerkraden zouden dit uitgangspunt versterken. Bovendien was kort ervoor de nabijgelegen en majestueuze neogotische kerk van de Heuvel voltooid, een dochterkerk van 't Heike; de moeder zal er even goed uit hebben willen zien als de dochter!

Hoewel de neogotische vormtaal dus goed in de plannen van pastoor Van Gennip paste, zou het ontwerp van Anthony nooit worden uitgevoerd. Bovendien, zoals we zagen, werd als eerste raam niet voor de Annunciatie gekozen. De H. Familie schonk kennelijk liever het raam van Maria's Hemelvaart, het veertiende Geheim. Dat is wel te begrijpen, want dat raam kwam in de noordbeuk, naast de beeldengroep van de H. Familie die de broederschap in 1878 bij het zilveren jubileum al had geschonken. Daar bevond zich ook het Maria-altaar, dat als eindpunt van de cyclus zou gaan dienen. Op deze plek verkreeg de H. Familie dus meer uitstraling voor hetzelfde geld.³²

Glasatelier Frans Nicolas & Zonen krijgt de opdracht

In plaats van de Belgische werkplaats Stalins & Janssens kreeg het bekende glasatelier van Frans Nicolas & Zonen uit Roermond de opdracht, zowel voor de schipramen als die in de doop- en Allerzielenkapel. In Nederland was dit atelier op dat moment een van de belangrijkste. Frans Nicolas sr. (1826-1894) had het bedrijf in 1855 opgericht.³³ Na zijn dood namen de zoons Frans Nicolas jr. (1855-1928) en Charles Nicolas (1859-1933) het atelier over. Laatstgenoemde was vooral als manager actief, terwijl Frans jr. de creatieve kant voor zijn rekening nam. Behalve door Frans jr. werden ook veel ontwerpen door Duitse kunstenaars gemaakt, in het bijzonder uit Düsseldorf en München. Zoals blijkt uit het *Groot Registerboek* van de firma was het ene Stahl, die namens Nicolas het ontwerp leverde voor de ramen van de Heikese kerk.³⁴ In het eerste kwart van de twintigste eeuw speelde deze

³² Het als tweede raam gemaakte Annunciatieraam in de zuidbeuk dateert uit 1904. Schenker onbekend; het ligt voor de hand dat het hier om de in 1833 heropgerichte Rozenkransbroederschap gaat, maar vooralsnog zijn geen bronnen aangetroffen die daar op wijzen. Gezien de aanleiding voor de schenking – gouden dogma Onbevleete Ontvangenis – kan ook worden gedacht aan de Maria-congregatie maar in 1910 zou deze het Kerstraam schenken, een raam waarop de schenker wel wordt vermeld. Het is onwaarschijnlijk dat de congregatie tweemaal een kostbaar raam aanbood. Een derde mogelijkheid is dat het raam werd bekostigd door een legaat van Elisabeth Wouters (1821-1904). Deze ongehuwde dochter van de wolcommissionair Cornelis Wouters (1783-1863) schonk een opmerkelijk groot aantal stukken voor 't Heike, waaronder de beeldengroep van de H. Elisabeth van Thüringen, direct naast het raam.

³³ Hoogveld, *Glas in lood*, 296 en passim; Van Ruyven-Zeman, 'De firma Nicolas'.

³⁴ SHCL, *Archief Nicolas*, 222.

ontwerper in het bedrijf een gezichtsbepalende rol en waarschijnlijk gaat het dan om Friedrich Stahl, die in 1863 te München was geboren.³⁵ Xavier Smits moet ervan op de hoogte zijn geweest dat hij de Heikese ramen ontwierp, want op één van de ontwerptekeningen schreef hij zijn aanwijzingen in het Duits.³⁶

Dat het atelier Nicolas de opdracht kreeg hoeft niet te verbazen. Niet alleen betrof het een vooraanstaand bedrijf met internationale faam, ook was in Tilburg al werk van Nicolas te zien. In 1901 maakte de firma ramen voor de kapel van het fraterhuis aan de Tilburgse Antoniusstraat. Dit klooster maakte deel uit van de Sint-Dionysiuschool (*Saint Denis*), de parochiële jongensschool van 't Heike. De kapel werd in 1898 gebouwd door architect Van Hoof, die enkele jaren daarvoor de nieuwe voorgevel van de Heikese kerk had gebouwd. In het parochiearchief bevindt zich een blauwdruk waarop in de altaarwand een drievakkig venster is te zien.³⁷ Voor dit venster maakte Nicolas een raam met de Verering van Christus in het H. Sacrament. Het atelier leverde ook de overige kapelramen.³⁸ Van Hoofs goede ervaringen met Nicolas zijn mogelijk van doorslaggevende betekenis geweest om het Roermondse atelier aan te bevelen voor het omvangrijke project van de nieuwe beglazing van de parochiekerk. Wellicht heeft een artikel over de beglazing van de fraterskapel van P.A. Kraanen, dat in de *Tilburgsche Courant* van 9 juni 1901 verscheen, hier ook aan bijgedragen. Hierin wordt gezegd dat het atelier Nicolas in Noord-Brabant geen gunstige reputatie had. Dat was 'veroorzaakt door werken van den stichter der firma en die zeker geen lof verdienen'. Maar 'tegenwoordig kan de firma gerust naast die uit het buitenland genoemd worden en geeft zij voor hare werken ook de meest volledige garantie'. De auteur somde vervolgens een aantal werken op 'in de hoop dat Hollandsche [lees Nederlandse] kunstenaars in Holland meer gewaardeerd mogen worden'.

Een en ander moet worden gezien tegen de achtergrond van de herontdekking van het glazenierambacht in de negentiende eeuw. Door de noodzakelijke experimenten met productiemethodes gebeurde het nogal eens dat de ingebrande kleuren en glasverven op den duur loslieten en zelfs verdwenen.³⁹ Later kwamen dergelijke problemen door de technische verbeteringen gewoonlijk niet meer voor. Niet voor niets stuurde Frans Nicolas in 1902 na levering van vijf ramen voor de doop- en Allerzielenkapel een brief waarin hij niet alleen een waterdichte verlodning garandeerde, maar zich er bovendien levenslang voor aansprakelijk stelde dat de glasverven nooit zouden verschieten of 'afgaan'!⁴⁰

Met het binnenhalen van een prestigieuze opdracht als die voor de Heikese kerk – een van de meest in het oog springende kerken van Tilburg – bevestigde Nicolas zijn goede naam ook in Brabant. Dat men in Tilburg tevreden was over het bereikte resultaat, kan alleen al worden geconcludeerd uit de gemeentelijke opdracht

³⁵ Doordat de voorletters van Stahl in de bedrijfsadministratie niet zijn vermeld is er onduidelijkheid over zijn identiteit. Mijns inziens schuift Van Ruyven-Zeman in 'De firma Nicolas' (236) Friedrich Stahl (1863-1940) te gemakkelijk opzij.

³⁶ SHCL, *Archief Nicolas*, 311.

³⁷ RAT, *Parochiearchief Heike*, 661.

³⁸ SHCL, *Archief Nicolas*, 219, p. 9-10 nr. 66 & 86 (vier ramen voor 'Van Hoof, Tilburg') en p. 74 nr. 539 (raam altaarwand). De vroegere fraterskapel bestaat nog steeds. Van het altaarraam resteren bovenin het venster twee delen (Alpha en Omega-teken). In het AFT is fotomateriaal van dit raam. Met dank aan Rien Vissers.

³⁹ Hoogveld, *Glas in lood*, 24; Van Ruyven-Zeman, 'De firma Nicolas', 247-248.

⁴⁰ RAT, *Parochiearchief Heike*, 389 Brief d.d. 15 november 1902. Ook van andere opdrachten zijn dergelijke garantiebewijzen bekend, zie Hoogveld, *Glas in lood*, 35; Van Ruyven-Zeman, 'De firma Nicolas', 247.

die Nicolas in 1909 kreeg voor een gedenkraam van koning Willem II in het tegenover de Heikese kerk gelegen stadhuis. Verder verwierf hij in dezelfde periode ook andere opdrachten voor Tilburgse kerken en kapellen. Terwijl diverse kerken er tot circa 1900 ramen hadden gekregen van Stalins & Janssens (Heuvel) en Capronnier ('Paterskerk' Gasthuisstraat, kloosterkapellen Moederhuis Zusters van Liefde, Moederhuis Fraters van Tilburg, Sint-Jozefgesticht) kwam Nicolas in de eerste decennia van de twintigste eeuw steeds meer in beeld ('t Heike, Hasselt, Hoefstraat).⁴¹

Verhalende scènes in renaissancistische trant

De ramen van Nicolas werden uitgevoerd in een renaissancistische trant. Hierin is men dus afgeweken van de neogotische stijlkeuze van het oorspronkelijke ontwerp van Anthony. Blijkbaar achtte men de klassieke vormtaal van de neorenaissance – met pilasters, zuiltjes en kroonlijsten – toch meer geschikt voor het door zuilen en tongewelven gekenmerkte schip van de kerk.⁴² In de viervakkige en onder een rondboog gevatte schipvensters werden de voorstellingen opgenomen in een zorgvuldig gedetailleerd kader dat in het bijzonder lijkt te zijn ontleend aan de vormtaal van de Vlaamse renaissance, waarbij vooral de overeenkomsten opvallen met de zestiende-eeuwse ramen in de Sint-Gummaruskerk in Lier (België).⁴³ Op ieder raam bestaat het kader uit een architectonisch baldakijn, een centrale boog wordt geflankeerd door de kleinere baldakijnbogen in de zijvakken. Hoewel de renaissancistische detaillering overheerst, zijn er toch enkele neogotische motieven zoals driepassen en hogels. Zo voegt de renaissancistische vormtaal zich toch naar de neogotische tracering van de vensters. Onderin het kader verwijst een donorregister naar de stichter.

De Rozenkransgeheimen zijn voorgesteld door verhalende scènes. Op ieder raam werden de figuren over de vier vakken verdeeld, waarbij de hoofdfiguren zoveel mogelijk in het midden staan. Alleen de twee aan de Annunciatie en de Kruisdood van Christus gewijde ramen wijken min of meer af. Bij eerstgenoemd raam is de voorstelling gecombineerd met de in de zijvakken geplaatste heiligenfiguren van Joachim en Anna, de ouders van Maria. Omdat ze geen rol spelen in het verhaal van de Annunciatie zelf, plaatste Nicolas ze buiten de hoofdcène, in een afzonderlijke nis met schelpmotief. Op het Calvarieraam is de voorstelling langs de onderzijde gecombineerd met twee aparte scènes: links de Extase van de H. Theresia van Avila en rechts de Wedervondst van het H. Kruis door keizerin Helena. Beide onderwerpen zijn aan de Calvariethematiek te koppelen.

De schenkers van de schipramen

Evenals de koorramen kwamen ook de schipramen door schenking tot stand. De

⁴¹ Deze veronderstelling is gebaseerd op informatie over slechts een aantal Tilburgse kerken en kapellen. Nader onderzoek is gewenst en hetzelfde geldt voor de receptie van het werk van Nicolas in Noord-Brabant. Voornoemd stadhuis is in 1971 gesloopt. Het gedenkraam van Willem II bevindt zich in het huidige Tilburgse gemeentehuis.

⁴² Een vergelijkbare omslag vond eerder plaats. Voor het altaar uit 1897 in de Allerzielenkapel was eerst een neogotisch ontwerp gemaakt maar ook hier werd gekozen voor de neorenaissance. Van Hest, 'Een heiligenbeeld', 179-180. De in de periode van Van Gennips voorganger pastoor J. van der Lee geplaatste koorramen van Capronnier uit 1878 waren overigens wel in neogotische stijl uitgevoerd.

⁴³ *Kunstglasramen*. Zie ook Mattijs, *Glasramen in de Sint-Gummaruskerk*, waarin wordt ingegaan op de jongere ramen in deze kerk.

pastoor kon de opdracht voor een raam pas verlenen nadat een 'milde gever' was gevonden. Het spreekt voor zich dat het bij de particuliere schenkers om kapitaalcrachtige personen ging, want met de aanschaf waren hoge bedragen gemoeid. Zo kostten de zes ramen in de doop- en Allerzielenkapel elk f 300. De kosten van de schipramen bedroegen f 1000 en werden later met f 400 verhoogd (zie ook verderop in de tekst).⁴⁴

In het *Memoriale* van de parochie zijn in het aan de schenkingen gewijde hoofdstuk de namen van de gulle gevers vermeld.⁴⁵ Het gaat om bekende Tilburgse (textiel)fabrikanten, kooplieden, (groot)winkeliers en (groot)handelaren (kortom de vermogende burgerklasse), te weten Donders, De Beer, Wouters, Van Damme, Bronsgeest, Kerstens, Strick, Mutsaers, Mutsaerts, Van Spaendonck-Brouwers en Eras-Blomjous. Vier van hen behoorden tot de hoogstaangeslagenen in de rijksbelasting: Theodorus C.J. Bronsgeest (koopman en handelaar in koloniale waren, woonachtig Zomerstraat, inkomen f 10.000), Petrus H.M. Eras (ijzer- en machinefabrikant, Nieuwlandstraat, f 10.000), Vincentius H.A. Kerstens (wollenstoffenfabrikant, Zwijzenstraat, f 15.000), Antonius I.C. van Spaendonck (wollenstoffenfabrikant, Markt, f 18.000). Ook Vincentius Bogaers (Willem II-straat), al eerder genoemd als de schenker van de koorramen uit 1878, behoorde tot de rijkste inwoners van Tilburg. De vermelde straten liggen in de parochie en procentueel gezien was de Tilburgse elite in de betreffende wijk – Kerk – het hoogst vertegenwoordigd.⁴⁶

Genoemde families vormden een nauw verweven netwerk met sterk verzwagerde relaties en namen in de stad een vooraanstaande positie in. De leden van deze families bekleedden toonaangevende maatschappelijke functies. Ze waren bijvoorbeeld gemeenteraadslid, lid van provinciale of gedeputeerde staten, regent van het rooms-katholiek gasthuis of het weeshuis of meester van het armbestuur. Op kerkelijk niveau speelden ze vaak een belangrijke rol als kerkmeester of als bestuurslid van katholieke verenigingen zoals de Sint-Vincentius- en Elisabethsvereniging. Ook in genootschappen als de H. Familie en de Maria-congregatie waren 'vooraanstaanden' actief, doorgaans als honorair lid, met een jaarlijkse bijdrage ter dekking van de verenigingskosten. Zoals we zagen is het eerste raam uit de Rozenkransreeks geschonken door de H. Familie en later schonk ook de Maria-congregatie een van de ramen.⁴⁷

Omdat men was gebonden aan één thema, de Rozenkransgeheimen, konden

⁴⁴ Dat het bij kerkelijke kunst om hoge bedragen ging, zien we ook bij enkele onderdelen van de kapel van het Tilburgse Missiehuis aan de Bredaseweg: polychrome wandbeschildering, f 3500 (1913-1914); natuurstenen hoogaltaar beeldhouwer Hendrik van der Geld, f 4000 (1900). Zie: Van Hest, 'De kapel van het Missiehuis'. De veertien kruiswegstaties die J.B. Anthony in 1890-1898 voor 't Heike schilderde kostten per stuk f 1500! RAT, *Parochiearchief Heike*, 16, p. 61.

⁴⁵ RAT, *Parochiearchief Heike*, 16. De ramen worden met de schenkers genoemd op p. 63. Ze zijn evenwel niet allemaal genoteerd. Pastoor Van Gennip noteerde slechts de ramen uit 1902-1903. Zijn opvolger Van Heck noteerde vanaf 1915 vrijwel alle dan nog te maken ramen.

⁴⁶ Deze gegevens (1904) ontleend aan: Van der Heijden, 'De Tilburgse elite'. In de TC en NTC verschenen herhaaldelijk lijsten van de hoogstaangeslagenen, op basis van de kohieren van de hoofdelijke omslag. Voor de Tilburgse textielindustrie: Kense, *Tilburg Wolstad*; Van Gorp, *Tilburg*.

⁴⁷ Over de katholieke sociale elite in Brabant: Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk*. In Tilburg: Van der Heijden, 'De Tilburgse elite'. Verder: Jansen, 'Arbeyd sere', 27 en 29; Steijns en Peeters, 'Beelden in kleur' (familie Van Damme). Met dank aan Ronald Peeters en drs. Gerard Steijns, die ook verder waardevolle suggesties deden. In Ten Houte, *Pauselijk eerbetoen*, wordt tegelijk met het pauselijk onderscheidingsbeleid in Nederland inzicht gegeven in het netwerk van vooraanstaande Brabantse katholieke families. De Tilburgse bovenlaag is overigens te typeren als *Besitzbürgertum*, ter onderscheiding van het (veelal oudere) *Bildungsbürgertum*. Zie ook: Van der Heijden-Rogier, *Regina Coeli*, 122-123.

de schenkers geen eigen onderwerp kiezen. Maar zoals hieronder zal blijken bestond toch de mogelijkheid van een eigen inbreng, waardoor er wel degelijk sprake is van een 'persoonlijke toets'. Verder staat op diverse ramen de aanleiding van de schenking vermeld. Meestal betrof het een persoonlijke piëteit, een herdenking of een jubileum. Enkele voorbeelden zijn: het jubileum van de H. Familie, een zilveren huwelijk, het gouden priesterfeest van paus Pius X en het gouden jubileum van het dogma van de Onbevleete Ontvangenis. Op basis hiervan dienden de ramen als een memoriestuk ter nagedachtenis van de stichter en ter accentuering van diens maatschappelijke positie. Hiermee passen de ramen binnen een memoriecultuur zoals die zich vanaf de middeleeuwen had ontwikkeld. Daarbij speelden vooral motieven van specifiek religieuze strekking een rol. Het schenken van een kerkraam of een andere uitingsvorm van kerkelijke kunst stond in de twintigste eeuw niet anders dan in voorgaande periodes ten dienste van het eigen zielenheil.⁴⁸

Het is vervolgens aannemelijk dat bij de beslissing om een raam te schenken niet alleen door de parochiegeestelijkheid een stimulerende rol is gespeeld, maar ook door de priesterzonen, -broers en -neven die in voornoemde families nogal eens voorkwamen en vaak een hoge positie bekleedden. Een voorbeeld is mgr.dr. B.J. Eras (1876-1952), broer van de ijzerfabrikant Petrus Eras (1867-1932). Men kan zich indenken hoe deze zijn broer voorstelde om 't Heike ter gelegenheid van diens huwelijksjubileum als blijvend gedenkteken een raam aan te bieden.

Xavier Smits als adviseur bij de totstandkoming van de ramen

De meeste in het parochiearchief bewaard gebleven correspondentie van het atelier Nicolas is gericht aan pastoor Van Gennip en zijn opvolger G.E.P. van Heck (1868-1938), die van 1915 tot 1937 pastoor van de Heikese kerk was.⁴⁹ Enkele brieven zijn geadresseerd aan kapelaan L. van Heeswijk, die van 1911 tot 1925 aan de parochie was verbonden. Helaas is niet al het materiaal bewaard gebleven, maar de verzameling geeft een goed overzicht van de periode 1902-1922. Behalve brieven omvat de collectie onder meer rekeningen, een wisselcoupon en een verkoopbevestiging voor vlakglas.⁵⁰

De brieven leveren een goed beeld van de gang van zaken bij de totstandkoming van de ramen. Ze geven bijvoorbeeld inzicht in de problemen tengevolge van de Eerste Wereldoorlog. Hierdoor kreeg men te maken met materialenschaarste, vertragingen en toenemende kosten. Kon een schipraam in 1916 nog voor f 1000 worden gemaakt, twee jaar later was dat bedrag opgelopen tot f 1400. Zoals blijkt uit een brief d.d. 3 augustus 1918 waren zowel de grondstoffen als de daglonen in prijs gestegen. Het was moeilijk om winst te maken 'en daar wij

⁴⁸ Voor de praktijk omtrent de schenking van kerkelijke kunst: Bijsterveld, *Do ut des* en idem, 'Eeuwig leven'. Zie ook: Dikken, 'Gebrandschilderde glazen' (van haar hand is aan de Universiteit Utrecht een proefschrift in voorbereiding over de middeleeuwse praktijk bij de schenking van kerkraden, met als werktitel *Stained glass windows and their social, cultural, political and memorial functions in medieval society. A comparative study*, naar verwachting af te ronden in 2012. Met dank aan mw. C. Dikken).

⁴⁹ Van Heck: RAT, *Parochiearchief Heike*, 16, caput III; ABH Bidprentje; overlijdensbericht NTC 2 november 1938.

⁵⁰ RAT, *Parochiearchief Heike*, 389.

tijdens den oorlog niets naar het buitenland kunnen leveren, vreezen wij dan voor een gedeeltelijke werkeloosheid'. Nicolas ging er vanuit dat de ramen nooit meer voor het oude bedrag gemaakt zouden kunnen worden, want 'na den oorlog zal het buitenland zooveel werkkrachten vragen dat de loonen misschien wel zullen moeten verdubbelen, wil men zijn personeel houden'. Bovendien zou een 45-urige werkweek de 57-urige gaan vervangen, wat tot nog hogere productiekosten zou leiden.⁵¹

In de brief uit 1918 wordt voor het eerst gesproken over Xavier Smits. Wanneer een nieuwe opdracht zou worden gegeven, dan 'zullen wij ons gaarne dadelijk tot Dr. Xav. Smits wenden'. Als eind augustus een bestelling is gedaan voor het raam van de Wedervondst van Christus, vermeldt Nicolas: 'Zoo wij, betreffende dit raam niet binnen enkele dagen een bericht van Dr. Xav. Smits ontvangen, dan zullen wij ons aan Z.Eerw. Z.Gel. om inlichtingen wenden.'⁵² Toen het ontwerp was gemaakt, stuurde Nicolas de tekening op naar 't Heike met de bedoeling dat Smits er zijn oordeel over zou geven.⁵³ Uit diens op de tekeningen gemaakte annotaties blijkt dat hij al vóór 1918 bij het project was betrokken. Wanneer Smits' bemoeienis met de Heikese glazen begon is niet geheel duidelijk, maar het ligt voor de hand dit te koppelen aan de pastoorswisseling in 1915. Dr. van Heck, die toen Van Gennip opvolgde, behoorde evenals Smits tot een kleine kring van academisch geschoolde wereldgeestelijken. Opvallend is dat in het archief van de Sint-Antoniusparochie aan de Tilburgse Hoefstraat, waar Smits zoals gezegd in de periode 1913-1917 kapelaan was, enkele wijdingsbrieven van Van Heck alsook diens theologische bullen worden bewaard.⁵⁴ Van Heck is hier echter nooit aangesteld. Vermoedelijk kwamen de stukken via Smits op de pastorie en zijn ze om wat voor reden dan ook daar achtergebleven. Het ligt dan voor de hand dat hij en Van Heck elkaar goed kenden. De nieuwe ramen zullen ongetwijfeld door hen zijn besproken, waarna de een voorstelde om de ander van advies te dienen.

Het is ook mogelijk dat Smits al voor het aantreden van Van Heck bij de Heikese ramen betrokken was. Het is namelijk bekend dat hij het grafmonument ontwierp van Th.C.J. Bronsgeest (1844-1915), die in augustus 1915 overleed.⁵⁵ Deze Bronsgeest was lid van het Heikese kerkbestuur en het ontwerp voor diens graf zou dan in het verlengde kunnen liggen van Smits' adviezen voor de ramen, waarvan Bronsgeest één van de schenkers was. Van Gennip overleed in december 1915, dus in dit geval had Smits reeds voor de pastoorswisseling met de ramen te maken. Mijns inziens ligt de koppeling aan Van Heck toch het meest voor de hand. Het ontwerp voor het graf hoeft zeker niet al voor de komst van deze pastoor te zijn gemaakt.

Dat Smits zich als adviseur aandiende, ligt in de lijn der verwachtingen. Hij mocht zich graag op de voorgrond plaatsen en voor velen gold hij als een autoriteit. Hij maakte deel uit van menige adviescommissie en verder bestaat het vermoeden

⁵¹ Voor dit laatste: brief d.d. 23 oktober 1920. Ondanks de sinds 1919 opnieuw gestegen kosten biedt Nicolas het te bestellen raam toch nog voor f 1400 aan. Deze prijs handhaafde hij tot en met het laatste raam: RAT, *Parochiearchief Heike*, 16, p. 63.

⁵² Brief van Frans Nicolas aan pastoor G. van Heck, d.d. 31 augustus 1918.

⁵³ De ontwerptekeningen bevinden zich in de tekeningencollectie van SHCL, *Archief Nicolas*, 50, 101H, 145, 237, 248, 310-311. De Heikese ramen staan in dat archief zowel in het *Klein Registerboek* als in het *Groot Registerboek* (219 en 222). In eerstgenoemd boek op p. 93 (nr. 646), 107 (nr. 733), 110 (nr. 746), 194 (nr. 1189). In het tweede boek p. 82 (nr. 903), 85 (nr. 930), 88 (nr. 962, 965), 115 (nr. 1186, 1193), 118 (nr. 1227), 120 (nr. 1245, 1247), 125 (nr. 1293), 126 (nr. 1307).

⁵⁴ RAT, *Parochiearchief Hoefstraat*, 308 doosnr. 6.

⁵⁵ Van Raak, *In den Schijff*, 101; het graf bevindt zich op de begraafplaats van 't Heike.

dat Smits ook de bekende Bossche beeldhouwer Hendrik van der Geld (1838-1914) adviseerde.⁵⁶ Ook de glazenier Nicolas kreeg zo met hem te maken.

Voordat de priester-kunsthistoricus in beeld kwam, onderwierp een ander de ontwerpen aan een kritische blik. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de van aantekeningen voorziene tekening voor het raam van het Sterfbed van Lidwina van Schiedam uit 1902, bestemd voor de Allerzielenkapel.⁵⁷ Het handschrift is duidelijk anders dan dat van Smits. Mogelijk gaf Van Hoof – als vaste architect van 't Heike – toen advies. Dit is op te maken uit een brief van Frans Nicolas aan kapelaan Van Heeswijk d.d. 15 april 1916. Hieruit blijkt dat de architect op verzoek van Nicolas in ieder geval een aantal keren de maten van de ramen had opgegeven en ook tekeningen maakte van de 'couronnements' (bovenste raamgeleding). Mogelijk becommentarieerde hij dan ook de ontwerpen. Dat was zeker niet ongebruikelijk. Zo is bekend dat de Tilburgse architect F.C. de Beer (1873-1960) voor het in dezelfde plaats gevestigde Missiehuis geregeld iconografisch en artistiek advies gaf.⁵⁸

Nadat de ontwerpen van opmerkingen waren voorzien, gingen ze weer terug naar Roermond. De eventueel verlangde aanpassingen werden door Nicolas gewoonlijk in het ontwerp meegenomen. Vaak stuurde de glazenier al meteen na de terugzending een ontvangstbevestiging. Een voorbeeld hiervan is een brief van 16 december 1920, waarin wordt gezegd dat op de tekening was geschreven 'dat hij [Smits] deze zeer mooi vond en vermeldde er verder enkele kleine wijzigingen op, welke wij gaarne stipt zullen nakomen'.

Smits' adviezen en suggesties

Iconografische correcties

De aantekeningen van Smits hebben vooral een iconografisch karakter. Zo schreef hij op het ontwerp voor Christus in de Hof van Olijven dat de maansikkel hier anders moest worden afgebeeld, want: 'Het was bijna volle maan 's nachts van Donderdag op Goeden Vrijdag. Daarom moet ze véél voller geteekend en bovendien naar links gekeerd zijn.'⁵⁹ Om een en ander duidelijk te maken voegde hij een schetsje toe. Hij had nog andere wensen: 'In de grootste luchtpartij zag ik wel gaarne 'n paar ingesloten sterretjes zoals door u beneden reeds is gedaan. Ik zeg 'n "paar" want 't is maneschijn.' Hij liet het aan de glazenier zelf over om te beoordelen of de af te beelden Christuskop *en profil* niet beter zou uitkomen.

Op de tekening voor het Calvarieraam in de noordelijke zijbeuk schreef Smits over de hier afgebeelde Johannesfiguur: 'Moet Joannes (thans een dame?) niet een bijbel in de hand hebben?'⁶⁰ De apostel kreeg op het raam inderdaad een boek. Zijn gelaatstreken bleven echter vrij vrouwelijk, zoals overigens gebruikelijk in de iconografie van deze heilige. Aan Smits' opmerking dat de meest linkse figuur in de bijscène rechtsonder – de Wedervondst van het H. Kruis – één te klein been had, is

⁵⁶ Jansen, 'Arbeyd sere', 49 en 74.

⁵⁷ SHCL, *Archief Nicolas*, 145.

⁵⁸ Van Hest, 'De kapel van het Missiehuis', passim.

⁵⁹ SHCL, *Archief Nicolas*, 311.

⁶⁰ SHCL, *Archief Nicolas*, 310.

geen gevolg gegeven.

Het ontwerp voor het raam van de Geseling van Christus toont in de twee middenvakken de aan een kolom vastgebonden Christusfiguur en een beul die hem geselt.⁶¹ Verder zijn in het linker zijvak drie joodse bijfiguren afgebeeld, volgens de gebruikelijke iconografie te herkennen aan hun baard. Smits verzocht in plaats daarvan de Romeinse landvoogd Pontius Pilatus, een lictor met een fasciesbundel, een derde Romein en een jood voor te stellen. Op dit punt zijn Smits' wensen nauwgezet ingewilligd. Verder is Christus op Smits' advies iets meer naar links geplaatst, waardoor deze niet door de naastliggende montant ofwel vensterstijl wordt 'afgesneden'.

Voor de Kruisdraging adviseerde Smits onder meer de minaretachtige toren rechtsachter op de tekening weg te laten: 'Laat s.v.p. deze minaret weg.'⁶² Opmerkelijk is dit niet, want ten tijde van Christus bestond de islam immers nog niet. Het Pinksterraam uit 1906 kreeg in plaats van de aanvankelijk beoogde wolkenkrans met enkele 'vlammende tongen' juist boven iedere figuur een vlam. De vlammen werden met potlood aan de tekening toegevoegd.⁶³

Van het raam van de Geboorte van Christus is een ontwerp-tekening zonder aantekeningen bewaard gebleven, die in details afwijkt van het eindresultaat. Dit door de Maria-congregatie bij haar zestigjarig bestaan aangeboden raam dateert uit 1910.⁶⁴ De Kerstscène is er voorgesteld door de aanbidding der herders, met Jezus, Maria en Jozef in de middenvakken en de herders in de zijvakken. Op de tekening was Jozef in het rechter zijvak geplaatst, terwijl hij peinzend vooroverbuigt in het naastliggende middenvak. Een montant doorsnijdt de figuur. Op het raam is Jozef geheel in het middenvak opgenomen, rechtop staande en frontaal. Hierdoor is veel meer nadruk gelegd op de H. Familie in plaats van 'slechts' op Maria en het Christuskind. Bovendien is Jozef op het raam niet peinzend maar 'deemoedig' weergegeven. Verder werd het op de tekening zichtbare schaap links bij de herders vervangen door een voor de kribbe liggend lam, een niet te missen verwijzing naar Christus als het Lam Gods.

Uit al deze adviezen blijkt hoezeer is gelet op een zo nauwkeurig mogelijke manier van uitbeelden. De iconografische motieven speelden een hoofdrol, maar ook compositorische en kleurtechnische aspecten kwamen aan bod. Het ging erom de ontwerpen zo goed mogelijk te laten aansluiten bij de inhoud van de af te beelden thema's. Alleen zo zou de gelovige zijn verzekerd van een verantwoorde en binnen de katholieke doctrine verankerde beeldtaal.

Persoonlijke inbreng van de schenkers: (patroon)heiligen, (wapen)schilden, opschriften en mogelijk een portret

Door de vooraf vastgestelde thematiek vormden de Rozenkransgeheimen het uitgangspunt waaraan Smits, de glazenier en de schenkers zich dienden te houden.

⁶¹ SHCL, *Archief Nicolas*, 311.

⁶² SHCL, *Archief Nicolas*, 311.

⁶³ SHCL, *Archief Nicolas*, 311. Voor dit raam van voor 1915 trad dus een andere adviseur op dan Smits. Het raam is bij gelegenheid van een zilveren huwelijk geschonken, vermoedelijk door het echtpaar L.J. Goijaerts (1852-1918; wethouder en architect) en M.C.A. Vermeulen (1851-1927).

⁶⁴ SHCL, *Archief Nicolas*, 101H. Over dit raam en de tegelijk gerealiseerde Hemelvaart Christi verscheen een bericht in TC 30 april 1910. Laatstgenoemd raam is door een anonieme gever blijkens het opschrift uit dankbaarheid geschonken.

Toch was er voor de schenkers een eigen (detail)keuze mogelijk, waarbij het zelfs niet was uitgesloten dat complete bijscènes in het raam werden opgenomen. Zo hebben de twee hierboven genoemde nevenvoorstellingen op het Calvarieraam uit 1916 expliciet van doen met de inbreng van de milde gever, de familie Strick, waarbij de keuze voor scènes met Sint-Theresia en Helena verwijst naar de patronen van diverse familieleden. De persoonlijke motieven zullen in het overleg tussen de familie Strick en pastoor Van Heck zijn besproken. Xavier Smits zorgde er dan voor dat een en ander toch zoveel mogelijk bleef aansluiten bij een evenwichtig totaalbeeld en naar behoren door de glazenier werd uitgevoerd.

De persoonlijke inbreng van de schenkers is ook te zien op de vier ramen die het meest westelijk in de zijbeuken zijn gelegen, twee aan twee tegenover elkaar. Op drie van deze ramen verwijzen bovenin twee kleine 'heiligenbeeldjes' naar de patroonheiligen van de stichters. Zo toont het raam van Christus in de Hof van Olijven (1921) Maria en Sint-Antonius van Padua, de patronen van Maria Brouwers (1865-1933) en haar reeds overleden echtgenoot Antonius van Spaendonck (1868-1920). Op de Kruisdraging uit 1922 verwijzen Sint-Bernardus van Clairvaux en de H. Agnes naar het echtpaar Barend Mutsaers (1872-1951) en Agnes van Spaendonck (1879-1940). Petrus Eras (1867-1932) en zijn echtgenote Johanna Blomjous (1870-1947) zijn op het raam van de Bespotting van Christus (1923) te 'herkennen' door de heiligen Petrus en Johanna de Chantal. Bovendien is hier de familienaam verweven in het Latijnse onderschrift: ERAS NOBIS, DOMINE, SALUS ET PROTECTIO [Gij waart voor ons, Heer, heil en bescherming]. Op het vierde raam met de Geseling van Christus, in 1922 door de fabrikant J.A.A. de Beer (1851-1929) en zijn zus A.M.Th. de Beer (1845-1922) geschonken, zijn bovenin de oudtestamentische figuren David en Jesaja te zien. Ditmaal zijn het geen patroonheiligen, want hier gaven de schenkers er de voorkeur aan niet geïdentificeerd te kunnen worden. David en Jesaja verwijzen door hun tekstbanderols naar de Geseling (Psalm XXI, 17; Jesaja L, 6). Ook de twee schilden met geselattributen langs de onderzijde van het raam verwijzen daarnaar. Zouden De Beer en zijn zus niet in het *Memoriale* zijn vermeld, dan waren zij inderdaad anoniem gebleven.

Voor deze vier ramen maakte Nicolas ontwerpen waarop de beeldjes al waren ingetekend, hoewel hij nog niet wist voor welke heiligen of figuren de schenker zou kiezen. Smits vermeldde pas bij zijn beoordeling van de tekeningen welke persoonlijke motieven en/of opschriften in de marge van de hoofdvoorstelling moesten worden opgenomen. Aan de hand van de toegestuurde ontwerpen was het dan in ieder geval alvast duidelijk hoe het raam er in hoofdlijnen uit zou komen te zien.⁶⁵

Illustratief voor deze handelwijze is de brief die Nicolas op 24 november 1920 samen met de schets voor het door de weduwe Van Spaendonck-Brouwers geschonken raam van Christus in de Hof van Olijven naar de pastorie stuurde. Hierin schrijft hij bovenin het ontwerp Petrus en Paulus te hebben opgenomen, maar 'deze heiligen kunnen ook door andere of door engelen worden vervangen'. Verder vraagt hij naar het onderschrift van het raam. In zijn reactie vermeldde Smits dat de keuze

⁶⁵ Uiteraard was het van belang dat de ramen bij de toevoeging van persoonlijke motieven zoveel mogelijk een eenheid bleven vormen. Zoals gezegd liggen de vier ramen met heiligenbeeldjes twee aan twee tegenover elkaar. Verder heeft in beide zijbeuken het middelste raam bovenin twee engelenbeeldjes. Deze twee ramen tonen gezamenlijk de vier evangelistensymbolen. Ook de in de details variërende sierkaders van de ramen corresponderen zoveel mogelijk met elkaar.

was gevallen op Maria en de H. Antonius. Bovendien wenste de schenker een Madonnatype zonder Christuskind. Smits gaf aan dat dan ook bij Antonius het (gebruikelijke) Christuskind achterwege moest blijven. Maria diende met gespreide armen te worden voorgesteld en kreeg als de Mater Dolorosa een hart op haar borst, maar: 'Om Maria's Hart geen stralenkrans noch bloemkrans. Vooral ook niet 7 zwaarden voor de 7 weeën!!'⁶⁶ Ook ditmaal voegde hij ter verduidelijking een schetsje toe.

Op de achterzijde van Nicolas' brief staan wat potloodkrabbels en zijn wapenschilden getekend, vermoedelijk door Smits. Zowel de brief als de tekening gebruikte hij als een klad om zijn ideeën op uit te werken. Daarbij is hij er aanvankelijk van uitgegaan om de schenker niet alleen door de patroonheiligen maar ook door een familiewapen te memoreren. Uiteindelijk is echter toch afgezien van een wapen en tekende Smits op de ontwerp-tekening de twee schilden met de initialen van Antonius van Spaendonck en Maria Brouwers, die op het raam zijn afgebeeld. Ze flankeren er een tekstbord met de datum 20 oktober 1918, een foutieve vermelding van de overlijdensdatum van Van Spaendonck!⁶⁷

Enkele ramen werden wel van familiewapens voorzien, onder meer de door Barend Mutsaers – zoon van de Tilburgse oud-burgemeester Wilhelmus Mutsaers (1833-1907) – geschonken Kruisdraging. Op het ontwerp had Nicolas twee blanco wapenschilden getekend. Smits gaf ze elk een nummer en tekende de schilden in de kantlijn in. Het gaat hier enerzijds om het familiewapen, anderzijds Mutsaers' wapen als heer van Middelharnis. Op de Opdracht van Christus uit 1913 werden de schilden van Vincentius Kerstens (1852-1934) en zijn jong gestorven vrouw Pia Verbunt (1866-1899) aangebracht. Zo'n vijftienvijftig jaar na hun trouwen (1889) schonk deze fabrikant het raam als een blijvende herinnering aan zijn echtgenote. Het hiernaast gelegen raam van de Wedervondst van Christus is het derde raam met familiewapen. Het is in 1918 geschonken bij gelegenheid van het huwelijk van de wollenstoffenfabrikant Frederic Mutsaerts (1895-1967) en Carola Kerstens (1897-1972), dochter van het zojuist genoemde echtpaar.⁶⁸

Door het aanbrengen van wapenschilden en patroonheiligen werd aangesloten bij een traditie die reeds op middeleeuwse kerkraden voorkomt. Het gebruik om de schenker of anderen door een portret te vereeuwigen, dat vanaf de vijftiende eeuw naar voren kwam, lijkt op de ramen van de Heikese kerk op het eerste gezicht niet te zijn nagevolgd. Toch willen we hier een kanttekening plaatsen bij één van de zes in 1902 geschonken ramen in de kapellen aan de voorkant. De afbeelding van de geestelijke die de H. Lidwina op het raam van haar Sterfbed de hostie toereikt, doet vermoeden dat het hier om een portret gaat. Dit vermoeden wordt versterkt doordat vijf van de zes ramen gezamenlijk werden geleverd en betaald en alleen dit raam apart werd afgehandeld.⁶⁹ Wanneer hier inderdaad een portret moest worden opgenomen dan vertegenwoordigde het raam een hogere

⁶⁶ SHCL, *Archief Nicolas*, 311.

⁶⁷ De wolfabrikant Antonius I.C. van Spaendonck overleed op 20 oktober 1920. Achter op de brief is deze datum opgeschreven en staat het jaartal 1920 zelfs tot driemaal toe vermeld. Ook op de naar Nicolas teruggestuurde ontwerp-tekening schreef Smits de juiste datum nauwkeurig op. Voor de familie Van Spaendonck: Van Spaendonck, *Genealogie*.

⁶⁸ Zie ook www.geheugenvantilburg.nl. Voor de families Mutsaerts en Mutsaers: Van Osch, *De nakomelingen*. Frederic Mutsaerts was een broer van de latere bisschop van Den Bosch, Wilhelmus Mutsaerts (1889-1964).

⁶⁹ Ontvangstbevestiging betaling vijf ramen, d.d. 14 november 1902; brief van Frans Nicolas d.d. 15 november 1902.

moeilijkheidsgraad. Onduidelijk is vooralsnog wie er is afgebeeld. Op de ontwerp-tekening staan diverse correcties. Het meest opvallend is het omzetten van een 'kaal hoofd met haarkrans' naar een kapsel met kruinschering: 'De priester met een kleine kruin, als gewoon Priester niet als Pater.' Er diende dus een wereldgeestelijke te worden afgebeeld, maar er wordt geen naam genoemd. Het zou Joannes van der Lee (1825-1891) kunnen zijn, pastoor van 't Heike in 1871-1891. Omdat ook Lidwina aan een portretafbeelding doet denken, wordt mogelijk verwezen naar het sterfbed van een familielid van de schenker van het raam, waarbij Van der Lee dan de Sacramenten der Stervenden had toegediend. Mogelijk gaat het om Cecilia van Damme (1814-1881), een zus van Piet van Damme (1812-1906), schenker van één van de ramen in de Allerzielenkapel.⁷⁰

Andere ramen tonen alleen door begeleidende teksten de inbreng van de stichter. Een opvallend voorbeeld is het Verrijzenisraam uit 1916 in de noordbeuk. Op het raam staat onderaan IN PIAM MEMORIAM [ter vrome nagedachtenis]. Daarboven een banderol met de tekst VIVENS DOMUS DEI REXIT, MORIENS PORTAM COELI ASPEXIT [levend regeerde hij het huis Gods, stervend aanschouwde hij de hemelpoort]. Bovendien zijn de jaartallen 1906 en 1915 te lezen. Dit is het raam waarover in het *Memoriale* door pastoor Van Heck is genoteerd dat het in 1915 is geschonken 'door Theod. Bronsgeest'.⁷¹ Zoals hierboven al aan de orde kwam, was de in 1915 overleden koopman Theodorus Cornelius Joannes Bronsgeest een van de kerkmeesters van 't Heike. Het raam zal middels een legaat zijn geschonken. Uit de opschriften blijkt dat het ter memorie van deze kerkregent is opgericht; de twee jaartallen wijzen op zijn bestuursperiode.

Het Vijftiende Rozenkransgeheim: geen raam maar een altaar

De nieuwe beglazing van de kerk was in 1902 begonnen met de ramen in de zijkapellen en vervolgens waren de veertien schipramen vanaf het koor tot stand gekomen. Het raam met de Bepotting van Christus dat in 1923 in de noordbeuk werd geplaatst naar aanleiding van het zilveren huwelijk van ijzerfabrikant Petrus Eras en Johanna Blomjous, was het laatste Rozenkransraam.⁷² Het project was nu klaar.⁷³ In hun cyclische opzet beginnen de Rozenkransramen bij het meest oostelijke venster in de zuidelijke zijbeuk. Van raam tot raam zijn in deze beuk vijf Blijde Geheimen en de eerste twee Droevige Geheimen te zien. Vanaf het meest westelijke raam volgen in de noordelijke zijbeuk de overige drie Droevige Geheimen, waarna vier van de vijf Glorievolle Geheimen volgen.

⁷⁰ In het *Memoriale* wordt het raam dat hij schonk niet nader aangeduid. Zie ook: Steijns en Peeters, 'Beelden in kleur', 210 (noot 62). De ontwerp-tekening bevindt zich in SHCL, *Archief Nicolas*, 145. Portretfoto Van der Lee: beeldbank RAT fotonrs. 005028 en 092196. Op de andere ramen in de twee kapellen zijn te zien: Besnijdenis des Heren, Doop Christus, Doop Aengilbertus, Sterfbed Sint-Jozef en Maria als middelares der zielen. De zes ramen zijn geschonken door L. Donders (één raam), Truda Wouters (twee ramen), Elisabeth Wouters (twee ramen) en Piet van Damme (één raam).

⁷¹ RAT, *Parochiearchief Heike*, 16, p. 63. Slechts het schenkingsjaar en de schenker worden genoemd, niet het afgebeelde onderwerp.

⁷² Ter gelegenheid van dit huwelijksjubileum verscheen op 27 september 1923 een (voor 'familie en vrienden' bestemde) uitgave *De Liefdesband*, een 'humoristisch satirisch weekblad' als nr. 2 na de eerste uitgave op 27 september 1898. Van het in de 'lokalen van de Fabrikantenvereniging' gevierde jubileum bleven ook een oorkonde met gastenlijst, een menu, een feestlied, en de liedjesbundel van een op 2 oktober 1923 opgevoerde revue bewaard (collectie auteur). De gastenlijst geeft een helder beeld van het familienetwerk van de Tilburgse bovenlaag.

⁷³ In 1928 zouden ook de twee vensters in de rechte koorwanden nog figuratief worden beglaasd (H. Michael en Verschijning van het H. Hart; geschenk notaris P.W. Maas; maker onbekend), waarna de gehele kerk was voorzien van figuratieve glazen.

Voor het vijfde Glorievolle Geheim – de Kroning van Maria in de hemel – was er geen venster meer. Dit probleem werd opgelost door een wijziging van het Maria-altaar aan de oostelijke kopzijde van de noordbeuk. Hoog bovenop dit uit 1875 daterende altaar stond al een beeld van de gekroonde Madonna. Om de verwijzing naar het vijftiende Geheim te versterken werd het bestaande reliëf met de in een lauwerkrans opgenomen Maria-initialen aan de voorzijde vervangen door een reliëf van de tronende Madonna met de Rozenkransheiligen Dominicus en Catharina van Siëna.⁷⁴

Waarschijnlijk leverde Xavier Smits ook ditmaal advies. We mogen aannemen dat hij aangaf hoe het Vijftiende Rozenkransgeheim zo optimaal mogelijk kon worden verbeeld, als eindpunt van de ramenreeks en als culminatie van de cyclische opeenvolging van de afgebeelde Geheimen. Dit beperkte zich dan niet tot het altaar zelf maar betrof ook de beoogde nieuwe schildering tegen de achterwand, waarvan een ontwerp bewaard bleef.⁷⁵ De tekening toont boven het altaar een afbeelding van de H. Drievuldigheid terwijl deze een kroon boven het Mariabeeld houdt. Aan weerskanten van de sokkel zijn heiligenreeksen getekend, waaronder Dominicus (met lelietak en ster) en Catharina (met crucifix en doornenkroon). Verschillende heiligen dragen een rozenkrans. Verder zien we musicerende engelenkoren en helemaal bovenaan een tronende Christusfiguur. Uit historisch fotomateriaal blijkt echter dat dit ontwerp nooit is uitgevoerd.⁷⁶ Mogelijk wilde men de eenheid in de bestaande polychromie van het schip toch liever niet verstoren. Het gekroonde Mariabeeld werd, samen met de eveneens al aanwezige altaarkandelaars met motieven uit de Litanie van Loreto – onderdeel van het Rozenkransgebed – en het nieuwe altaarrelief, als toereikend beschouwd.

‘Geordende’ kerkelijke kunst

De veertien Rozenkransramen (1903-1923) vormen een fraai voorbeeld van een *biblia pauperum* ofwel een beeldbijbel voor de kerkganger. Door de keuze voor één iconografisch programma was het mogelijk een evenwichtige reeks tot stand te brengen, zonder te vervallen in een willekeur van afzonderlijk gekozen thema's. Ook een voorbeeld als de kort na 1900 gemaakte schipramen in de kapel van het Tilburgse Sint-Jozefgesticht (Lange Nieuwstraat) vormt een eenheid. Hier verwezen de scènes naar het Wees Gegroet, het Onze Vader en de Tien Geboden.⁷⁷ De hierboven al genoemde kapelramen in het klooster van de Zusters van Liefde aan de Oude Dijk in Tilburg vertonen weer wel uiteenlopende thema's, omdat daar de individuele keuze van de schenkers werd gehonoreerd. Deze ramen kwamen in een eerdere periode, tussen 1882 en 1888, gereed.

⁷⁴ De oorspronkelijke opzet is te zien op een foto uit omstreeks 1885 (beeldbank RAT fotonr. 035911).

⁷⁵ RAT, *Parochiearchief Heike*, 388. De gesigneerde noch gedateerde tekening wordt in de inventaris van het parochiearchief ten onrechte gekoppeld aan J.A. Goossens en 1876. Van Zutphen, *Inventarissen*, 159.

⁷⁶ Zie een foto van het kerkinterieur uit 1935 (beeldbank RAT fotonr. 002362). Dat de achterwand van het altaar nooit figuratief beschilderd is geweest, blijkt uit een beschrijving van de net voltooide kerkpolychromie in TC 23 augustus 1883. Tot 1953 bleef de polychromie behouden, daarna is deze in het gehele gebouw weggenomen.

⁷⁷ Iconografisch namen deze ramen (atelier Nicolas) een vrij bijzondere positie in. Ze gingen verloren bij de afbraak van het complex (1977). Enkele werden – reeds ingegoooid – gefotografeerd (beeldbank RAT). De laat-negentiende-eeuwse ramen in het koor van de kapel waren van het atelier Capronnier.

Door hun cyclische eenheid sluiten de Heikese ramen aan bij de rond 1900 toenemende praktijk om kerken zoveel mogelijk op een geordende en eenduidige manier in te richten en te decoreren. Deze tendens vormde een reactie op het vrij mechanische karakter van de kerkinrichting in de late negentiende eeuw. Veel kerken vertoonden een tentoonspreiding van ziellose en welhaast machinaal gemaakte beelden en ramen, waarvan de betekenis nogal eens aan de leek voorbij kon gaan. Tekenend is de vaak geciteerde opmerking van Jan Kalf (1873-1954) over de kerk van de Heikant in Tilburg, die hij als een 'beeldenmagazijn' typeerde.⁷⁸ Deze markante theoreticus, die in 1899 tot het katholicisme was overgegaan, schreef in 1908:

'En is het niet juist dit wat aan de hedendaagsche kerkversiering mangelt: het vaste plan? Tal van symbolen en vele heiligenbeelden vindt men ook thans in onze kerken, maar al heeft elk daarvan afzonderlijk natuurlijk zijn goeden zin, het geheel is niet een wel-overwogen samenstel, niet een logische synthese, maar veeleer de toevallige agglomeratie van om allerlei redenen – particuliere devotie van een schenker, voorkeur van een pastoor enz. enz. – bijeengebrachte voorwerpen.'

Hij pleitte voor een meer doordachte planmatige aanpak: 'Wat vervolgens de ikonografie ons leeren kan, is de noodzakelijkheid van priesterlijke hulp bij het ontwerpen en uitvoeren der beeldreeksen, die een kerk hebben te volmaken.'⁷⁹

De noodzaak van een evenwichtig iconografisch schema vertaalde zich vanaf de vroege twintigste eeuw steeds meer in vooraf opgestelde decoratieve programma's. Kalf zelf gaf het goede voorbeeld met zijn ontwerp voor de versiering van de nieuwe Sint-Annakerk in Breda uit 1905. Dit ontwerp zette hij door zijn *Iconografie der R.K. Parochie-kerk St. Anna te Breda* meteen om in een kerkgids met een uitleg van de gehanteerde beeldtaal. Al in de negentiende eeuw waren enkele gidsen verschenen die op de symboliek en betekenis van een kerk en haar inrichting ingingen, maar na 1900 groeide hun aantal snel. Vaak vormden ze de weerslag van een door een geestelijke ontworpen iconografisch plan en telkens waren ze erop gericht de gelovige vertrouwd te maken met de gekozen symbolen en motieven.⁸⁰ Een en ander diende uiteraard bij te dragen aan de devotionele en liturgische betrokkenheid van de kerkganger. Dit sloot overigens naadloos aan bij de Liturgische Beweging, die vanaf de late negentiende eeuw een actieve deelname van de leek in de liturgie trachtte te bevorderen, ingebed binnen de kerkelijke structuren.

Ook Xavier Smits liet zich op dit terrein niet onbetuigd. In 1907 verscheen zijn gids voor de op dat moment nagenoeg voltooide nieuwe Sint-Jacobskerk in Den

⁷⁸ Kalf, *De Katholieke Kerken*. Zie ook: Brom, *Herleving* en Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst*.

⁷⁹ Kalf, *Van oude en nieuwe kunst*, 89-90. Toch kwamen ook in de negentiende eeuw eenduidige iconografische cycli voor. Een bekend voorbeeld is de aan de Zeven Sacramenten gewijde ramenreeks die tussen 1874 en 1885 tot stand kwam in het schip van de Sint-Jan. Zie: Van der Vaart, 'Bossche beelden'.

⁸⁰ In chronologische volgorde de belangrijkste voorbeelden: Thijm, *De Heilige Linie* (1858); Everts, *Onze Kerken* (1887), Everts was pastoor te Helvoirt; Thompson, *De nieuwe kathedrale kerk "St. Bavo" te Haarlem* (1898), het iconografisch plan was hier ontworpen door vicaris-generaal A.J. Callier; Nieuwbarn o.p., *Officieele Kerkgids van Nijmegen* (1908); Van Dijck, *De beschrijving der St. Nicolaaskerk te Helvoirt*, [circa 1915], als kapelaan had Van Dijck het iconografisch plan samengesteld; Sweets, *De kruiskerk. Geschiedenis, iconographie der vernieuwde St.-Catharina-kerk te 's-Hertogenbosch* [circa 1918]; Kühne o.p., *De kapel van het St. Dominicus-college te Neerbosch* (1928), hier stelde pater Kühne het decoratieschema samen. Graag verwijst ik nog naar een recente publicatie over genoemde Helvoirtse kerk: Hoogbergen, *Huis vol symboliek*.

Bosch.⁸¹ Voor deze door Jos. Cuypers (1861-1949) en Jan Stuyt (1868-1934) gebouwde kerk had Smits het decoratieve schema ontworpen. Evenals later op 't Heike zag hij er nauwlettend op toe dat de gekozen symboliek stipt werd uitgevoerd.⁸² In de gids behandelt hij uitgebreid het uitgedachte programma. Hij staft zijn keuzes met verwijzingen naar de gebruikte Bijbelteksten en legt uit waarom voor nu juist deze heiligen, specifieke symbolen en thema's is gekozen. Wat daarbij opvalt, is het belang dat hij hechtte aan Nederlandse en in het bijzonder Brabantse heiligen. Zo wijst hij bij het koepelfries op 'de heiligen van Nederland, bij voorkeur van Brabant, die daar boven [in] de koepelgalerij in statige rangen voorttrekken'. Hij vermeldt ook de reden: 'De Katholieke Kerk [...] stelt [...] bij voorkeur de locale en inlandsche Heiligen aan het Christenvolk voor.'⁸³ De gedachte daarachter was dat de gelovigen zich met deze heiligen meer verbonden konden voelen. Een weldoordacht programma waarin niet alleen de iconografische stijlzuiverheid maar ook de koppeling aan het locale en streekeigene centraal stond, vormde het uitgangspunt voor zijn ontwerp.

Dat zijn optreden niet onopgemerkt bleef, blijkt alleen al uit een artikel van de dominicaan M.C. Nieuwbarn (1862-1915), evenals Smits een bekend iconograaf. In juni 1907 liet deze Nijmeegse pater zich in *De Tijd* lovend uit over Smits' plan voor de Sint-Jacobskerk, waarbij hij diens aanpak 'een geruststellend zegel' noemde, 'zoowel een nauwkeurig doordenken als afwerken van het bedehuis'.⁸⁴ In zijn tweedelige kerkgids van Nijmegen uit 1908 wijst Nieuwbarn op het 'gelukkig verschijnsel [...] dat eenige merkwaardige kerkgebouwen der laatste tijden door een "ikonografie" werden ingeleid'. Daarbij noemt hij Xavier Smits, in het bijzonder diens publicatie over de Bossche Sint-Jan.⁸⁵

De door geestelijken gemaakte schema's voor kerkdecoraties en schilderijen weerspiegelen Kalf's 'noodzakelijkheid van priesterlijke hulp'. Uiteraard dienden deze priesters dan ook goed op de hoogte te zijn van de christelijke en in het bijzonder de katholieke beeldtaal. Als kunsthistoricus met een specialisatie in kerkelijke kunst lag het min of meer voor de hand dat de priester Smits zich op de voorgrond plaatste.

Duiding van de Rozenkransramen

Smits' iconografische en kunsthistorische bagage

Verschillende bronnen geven ons inzicht in de iconografische handboeken die Smits hanteerde, onder meer voor de ramen van de Heikese kerk. Op de tekening voor Christus in de Hof van Olijven verwijst hij voor de hier af te beelden Petrusfiguur naar Heinrich Detzel's handboek voor christelijke iconografie uit 1896: 'Petrus' schedel behoort wel grijs doch niet kaal te zijn volgens de oudste en beste iconografie. Zie o.a. Dr. Detzel, *Il theil, Aposteln.*' In een artikel over de Bossche

⁸¹ *De nieuwe St. Jacob.*

⁸² Jansen, *Sint Jacob*. Met dank aan drs. Ernst van Raaij. De kerk is tegenwoordig het cultureel centrum Jeroen Bosch.

⁸³ *De nieuwe St. Jacob*, 23 en 25.

⁸⁴ Nieuwbarn, 'Over een ikonografie bij een Kerkbouw'.

⁸⁵ Nieuwbarn, *Officieele Kerkgids*, 152. Publicatie Smits: *Wegwijzer voor de kathedrale Sint-Janskerk*.

Sint-Jan uit 1906 noemt hij opnieuw Detzel, maar ook de auteurs F.X. Kraus, E. Mâle en J. Sauer.⁸⁶

Smits' kunsthistorische expertise vertaalde zich verder in zijn interpretatie van het kerkraam, ingebed binnen een katholieke kijk op de wereld. In zijn gids van de Sint-Jacobskerk schrijft hij over de ramen:

'Verre van eensluitend is de beteekenis, die de oude kerkelijke schrijvers aan de kerkramen toekennen, ofschoon de symboliek daarvan in lateren tijd een vasteren vorm aanneemt. Een venster toch weert wind- en regenvlagen af en laat het heldere, warmende zonnelicht het heilig binnenruim doorstralen. De symboliek, die zich zoveel mogelijk bij de feitelijke waarneming aansluit, vergelijkt daarom het venster met de H. Schriftuur, die al het schadelijke van de menscheit afweert en de bezielende stralen van Gods licht, waarheid en liefde over de geloovigen laat schijnen en hen tot het beoefenen der deugden aanspoort.'

In een notendop staat hier vermeld wat Smits als de functie en betekenis van het kerkraam zag. Hij sloot hier aan bij een aloude traditie, zoals die vooral in de middeleeuwen tot volle wasdom was gekomen. Ook wat dit laatste betreft wist hij waarover hij sprak want: 'Honorius van Autun en Sicardus zoeken daarin [de venstersymboliek] het verband met de leeraren der kerk, met hare predikers en geloofsverkondigers, door wie ons de leer, in de H. Schrift besloten, wordt overgebracht en geopenbaard, zoals door 't helder glas de zonnestrallen breken.'⁸⁷ Ditzelfde geldt dan voor de Heikese ramen.

De beweegredenen van pastoor Van Gennip

Men kan zich afvragen of pastoor Van Gennip bij de keuze voor één thema bewust heeft willen aansluiten bij de contemporaine discussies over de opzet van een kerkinterieur. Het is niet denkbeeldig dat hij zich liet inspireren door de artikelen in *Van Onzen Tijd*, het in 1900 opgerichte tijdschrift dat zich vrij snel ontwikkelde tot de spreekbuis van de pleitbezorgers voor een kerkelijk-culturele vernieuwing. Uit deze kringen kwam in 1901 op initiatief van Jan Kalf de katholieke en invloedrijke kunstkring De Violier voort.⁸⁸

Het is echter ook mogelijk dat de pastoor zich behalve door zijn aandacht voor de (pauselijk aanbevolen) Rozenkransdevotie puur door pragmatische argumenten liet leiden. Er moesten immers veertien vensters van glas-in-loodramen worden voorzien. De veertien Rozenkransgeheimen kwamen dan goed van pas en het vijftiende kon aan de hand van het Maria-altaar worden verbeeld. Zoals hierboven verondersteld vormde de jubileumviering van de H. Familie in de Rozenkransmaand oktober een goede aanleiding om een en ander te koppelen.

Tegelijk kan worden gesteld dat Van Gennip's project karakteristiek is voor het klerikale beleid om de devotiepraktijk in te passen in geordende kerkelijke banen. Door zijn parochianen als schenkers te binden aan het monumentaliseringsplan van de parochiekerk accentueerde hij zijn greep op de parochie. Op deze manier werd het (toe)zicht op de hier woonachtige fabrikanten,

⁸⁶ Voor de tekening: SHCL, *Archief Nicolas*, 311. Smits, 'De Bossche kathedraal', 49-69.

⁸⁷ Voor de hier gebruikte citaten: *De nieuwe St. Jacob*, 35, 38.

⁸⁸ Voor De Violier zie: Rogier, *In vrijheid herboren*, 497.

kooplieden en leden van de ‘werkende stand’ vergroot. De ramen passen zo binnen het devotionaliserings- en beschavingsoffensief zoals dat vanaf 1830 binnen de katholieke kerk op gang was gebracht en dat bedoeld was om de controle op de aan haar toevertrouwde gelovigen te versterken.⁸⁹

De beweegredenen van de schenkers

Voor de schenkers en in het bijzonder de fabrikanten, kooplieden en (groot)winkeliers die zich in de negentiende eeuw tot de sociale bovenlaag van Tilburg hadden ontwikkeld, boden de ramen de gelegenheid om hun maatschappelijke status te tonen. Hierbij moet men echter wel bedenken dat het aan de meeste ramen niet meteen is af te lezen door wie ze zijn geschonken. Slechts drie van de Rozenkransramen verwijzen door een (familie)wapen naar de schenker, dat wil zeggen naar diens familie. Op één raam wordt de schenkende familie expliciet genoemd (Strick). Andere ramen geven door de afgebeelde patroonheiligen en/of onderschriften een (in)directe aanwijzing. Alleen voor ingewijden was het bekend wie de schenkers waren.

Van drie ramen is het ook nu nog onduidelijk door wie ze zijn bekostigd. Zoals verwoord in een bericht in de *Tilburgsche Courant* van 30 april 1910 over het raam van de Hemelvaart van Christus gaat het dan om een schenker ‘die onbekend wenscht te blijven’.⁹⁰ Hierin zijn deze stichters niet alleen voor de contemporaine beschouwer geslaagd, maar ook voor de huidige onderzoeker! Deze opstelling sluit aan bij de toenmalige religieuze praktijk. Schenking van kerkelijke kunst stond immers primair ten dienste van het zielenheil en diende daarom bij voorkeur anoniem te gebeuren.

Wanneer men de ramen vergelijkt met een willekeurig zestiende-eeuws kerkraam met wapenschilden en zelfs schenkersportretten – zoals in de Sint-Waldetrudiskerk in Bergen (Mons) of de Gummaruskerk in Lier, beide in België – dan zijn de schenkers op ‘t Heike bij een eerste oogopslag toch meer in de nevelen der historie gehuld. Dat verhindert evenwel niet dat het bij de doorsnee parochiaan ook eertijds al bekend was dat het vooral ‘t *gróot* – de fabrikanten en andere welgestelden – was, dat de ramen schonk.

De betekenis van Xavier Smits

Gedreven door kunst maar toch geen voortrekker

En hoe moet Xavier Smits zelf worden geduid? Aan de hand van het voorgaande is het helder dat hij er geen moeite mee had zich te manifesteren. Toch vervulde hij geen voortrekkersrol in het vooroorlogse katholieke Brabant. Anderen namen het voortouw en zijn ook later meer bekend gebleven, zoals P.C. de Brouwer (1874-1961), Th.J.A.J. Goossens (1882-1970) en M.J.H. Cobbenhagen (1893-1954). Zij waren evenals Smits academisch geschoolde wereldgeestelijken en staan ook nu

⁸⁹ Het katholieke beschavingsoffensief wordt besproken in: Thelen, ‘Over roomse deugdzaamheid’, 75. Zie ook: Van Halen, ‘De devotionalisering’; Reys, *Een Nederlandse weg*; Rooijackers, ‘De dynamiek’.

⁹⁰ De andere twee ramen met een onbekende schenker zijn de Annunciatie (1904) en de Visitatie (1908).

nog te boek als markante voortrekkers van 'de katholieke zaak'.⁹¹

Zoals hierboven al bleek uit zijn gids van de Bossche Sint-Jacob, hechtte Smits veel waarde aan het 'Brabants-eigene'. Dit kan ook uit andere bronnen worden geconcludeerd. Tekenend is bijvoorbeeld het volgende citaat uit zijn redevoering tijdens de herdenking van Pieter Breughel in 1926: 'Brabant schudt de nevelen van het verleden af. De Phoenix rijst, de zegewagen rolt over Brabant's heidevlakten.'⁹² Het zelfbewuste optreden van de katholieke-Brabantse emancipatiebeweging *Brabantia Nostra* – vanaf 1935 – moet dan ook zeker zijn instemming hebben gehad. Voor zover bekend heeft hij er zich echter in de korte periode tot aan zijn overlijden niet op de een of andere manier voor ingezet.⁹³

Smits zette zich wel in voor het Sint-Bernulphusgilde, de in 1869 in Utrecht opgerichte toonaangevende katholieke vereniging voor kerkelijke kunst. In vrij korte tijd ontwikkelde hij zich tot een tamelijk prominent lid. Na in 1904 tot corresponderend lid te zijn 'geproclameerd' en vervolgens stemgerechtigd lid te worden, bereidde hij in 1907 al een kunstreis voor van het gilde. Toen in 1909 het gouden priesterfeest werd gevierd van mgr. G.W. van Heukelum (1834-1910), de eminente stichter van de vereniging, vertegenwoordigde Xavier Smits de geestelijkheid van het Bossche bisdom toen hij als een van de gildeleden een aanbevelingsbrief ondertekende voor de te organiseren huldiging. Op de heuglijke dag was hij een van de disgenoten aan het feestmaal.⁹⁴ Als redacteur van *Sint-Lucas* was hij betrokken bij de Belgische ontwikkelingen binnen de kerkelijke kunst. Dit tijdschrift was de Nederlandse uitgave van het *Bulletin des Métiers d'Art* (Brussel), dat zich op een vernieuwing van de christelijke kunst richtte. Ook Jan Stuyt en Jan Toorop (1858-1928) zaten in de redactie. Van de hierboven al genoemde kunstkring De Violier was hij geen lid, maar hij schreef wel een enkel artikel in haar tijdschrift *Van Onzen Tijd*.⁹⁵

Evenmin hoogleraar in Nijmegen

Wat verbazing wekt, is zijn pastoorsbenoeming in Reek. Waarom kwam een geestelijke van Smits' statuus in een dergelijke 'onbeduidende' plaats terecht? Men zou eerder een benoeming mogen verwachten in een deftige stadsparochie – zoals 't Heike – of een vermogende dorpsparochie. Dat dit ook zijn nieuwe parochianen al opviel, blijkt uit hun door Smits opgetekende uitlatingen. Deze liegen er niet om: 'Moet zó iemand in zo'n gat pastoor gemaakt worden?', 'Wij kunnen het hier met veel minder soort heel goed af' en 'Gij bent geene mens voor hier, gij moest ten minste een plaats als Uje of Veghel hebben'.⁹⁶

Een mogelijke verklaring is de oprichting van de Katholieke Universiteit in Nijmegen in 1923, hetzelfde jaar als Smits' benoeming. Reek ligt niet ver

⁹¹ Dr. P.C. de Brouwer richtte *Brabantia Nostra* op. Mgr.prof.dr. Th.J.A.J. Goossens was rector van de Katholieke Leergangen (1921-1956) en vanaf 1927 ook eerste rector-magnificus van de Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg (nu Tilburg University). Prof.dr. M.J.H. Cobbenhagen leverde het blauwdruk voor de opzet van dit instituut. Rogier, *In vrijheid herboren*.

⁹² NRC 11 oktober 1926.

⁹³ Van Oudheusden, *Brabantia Nostra*. Xavier Smits komt in deze publicatie niet voor.

⁹⁴ *Sint Bernulphus-gilde*, 29, 31, 82, 86. Zie verder de hierin opgenomen ledenlijst uit 1913, waarin naast Smits ook andere Tilburgse kapelaans voorkomen, waaronder J.P.J. Strijbosch van 't Heike. Ook in latere ledenlijsten wordt Smits vermeld.

⁹⁵ Voor zijn betrokkenheid bij *Sint-Lucas*: Pey, *Hersteld*, 342. Zie ook: De Maeyer, *De Sint-Lucasscholen*, 115. Van De Violier zijn de jaarverslagen en ledenlijsten uit 1901-1938 geraadpleegd: KDC, 49. Zie verder: Pey, *Hersteld*, 341.

⁹⁶ www.xaviersmitsbhic.nl.

daarvandaan. Het is voorstelbaar dat Smits door zijn aanstelling gemakkelijk een eventuele benoeming als hoogleraar schoonheidsleer en kunstgeschiedenis zou kunnen aanvaarden. Uit de gang van zaken bij de aanstelling van de diverse hoogleraren blijkt echter niet dat men van plan was Smits daarvoor te vragen. Smits' pastoorsbenoeming vond plaats op 28 juni 1923. De hoogleraren waren al eerder die maand benoemd, ruim op tijd voor de opening van de universiteit in oktober. Op de post van hoogleraar kunstgeschiedenis kwam de bekende literatuurcriticus en kunstkenner Gerard Brom (1882-1959).

De aanstelling van de Nijmeegse hoogleraren was voorbereid door de Utrechtse priester-hoogleraar Jos. Schrijnen (1869-1938). Als secretaris van de Commissie van Voorbereiding voerde hij dit werk in de periode 1919-1923 feitelijk alleen uit. De benoemingen verliepen via de Sint-Radboudstichting en hoewel de bisschoppen grote invloed hadden, werd er niet geredetwist over de voorgestelde kandidaten. Wel had Schrijnen per leerstoel meer gegadigden uitgezocht, maar het is bekend dat dit voor kunstgeschiedenis nu juist niet het geval is geweest. Van meet af aan stond het dan ook buiten discussie dat Brom hier zou worden benoemd. Noch diens archief, noch dat van Schrijnen levert materiaal op waaruit blijkt dat Smits in aanmerking kwam. Als dit al het geval zou zijn geweest, dan was de breed georiënteerde Brom in wetenschappelijke kringen toch eerder acceptabel dan Smits met zijn vrij begrensde zienswijzen.⁹⁷

Dat neemt niet weg dat het mogelijk de bedoeling was van de Bossche bisschop A.F. Diepen (1860-1943) – diegene immers die de pastoorsbenoeming in Reek regelde⁹⁸ – om Smits op de een of andere manier in Nijmegen aangesteld te krijgen, eventueel dan als lector of anderszins. Deze veronderstelling wordt versterkt door de indruk die beide personen wekken in hun opstelling als katholiek. Beiden worden gekenmerkt door een nogal rechtlijnige manier van denken en handelen. Het is daarom niet ondenkbaar dat Smits op de sympathie van de bisschop mocht rekenen. Tussen (de leek) Brom en Diepen boterde het daarentegen niet zo goed. Tekenend is bijvoorbeeld Broms enigszins cynische opmerking dat Diepen zich geen universiteit kon voorstellen dan in de vorm van een seminarie.⁹⁹ De bisschop zal op de hoogleraarposten dan ook het liefste zoveel mogelijk geestelijken hebben gezien, terwijl bij de oprichting van de universiteit juist aan leken de voorkeur is gegeven. Omdat er geen discussie is geweest over de aanstelling van Brom, is het voorstelbaar dat Diepen mogelijk aan een 'toevoeging' van de priester Smits heeft gedacht. Ook dit plan vond geen doorgang, want Smits heeft in Nijmegen nooit nevenfuncties bekleed.

De veronderstelling dat Diepen de eigengereide en daardoor nogal 'moeilijke' priester door de aanstelling in Reek gedegradeerd ofwel *kaltgestellt* zou hebben, is mijns inziens niet plausibel. Daarvoor stonden deze twee geestelijken toch te zeer op één lijn. Er mag vanuit worden gegaan dat Smits het volle vertrouwen genoot van zijn superieur. Het is zelfs denkbaar dat er helemaal niets achter de benoeming hoeft te worden gezocht. Misschien zocht de bisschop simpelweg na het overlijden van de voorgaande parochieherder naar een nieuwe en was Smits na een

⁹⁷ Gegevens welwillend beschikbaar gesteld door dr. J.B.A.M. Brabers en dr. P. Luykx, waarvoor dank. Luykx, *Gerard Brom*.

⁹⁸ Diepen was bisschop tussen 1919 en 1943.

⁹⁹ Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg I*, 24.

kapelaansbenoeming en enkele rectoraten aan de beurt voor een eerste aanstelling als pastoor.

Conservator van het Bisschoppelijk museum

De vraag of de bisschop nu wel of niet een universitaire positie voor Smits in gedachten had, zal bij gebrek aan overtuigend bronnenmateriaal wel altijd onbeantwoord blijven. Goed te reconstrueren daarentegen is de aanloop tot Smits' benoeming als conservator van het nieuwe Bisschoppelijk Museum in Den Bosch in 1929.¹⁰⁰ Twintig jaar eerder was een basis gelegd voor de collectie, waarvan Smits in 1916-1917 op verzoek van de toenmalige bisschop-coadjutor Diepen een inventaris maakte.¹⁰¹ Toen de oprichting concretere vormen aannam, stelde de toekomstige administrator van het museum, L.P.P. van der Vaart (1877-1946), in maart 1926 een lijstje op met de namen van mogelijke bestuursleden. Hierin wordt Smits niet genoemd.¹⁰² Ook toen de beoogde conservator afzag van de functie en er nieuwe gegadigden werden gezocht, kwam hij niet in beeld.¹⁰³

Voorafgaand aan het lijstje had Diepen echter in een mondeling gesprek met Van der Vaart Smits als mogelijke conservator naar voren geschoven.¹⁰⁴ Van der Vaart wees hem erop dat Smits al bestuurslid was van het Provinciaal Genootschap, dat in Den Bosch eveneens een museumcollectie beheerde. Desalniettemin zou Smits uiteindelijk toch worden verzocht om in het stichtingsbestuur zitting te nemen, waarna hij inderdaad als bestuurslid werd aangesteld.¹⁰⁵

Dat Van der Vaart Smits niet in zijn lijstje had opgenomen, terwijl hij hem wel kende, hangt er wellicht mee samen dat hij al bij voorbaat beducht was voor diens eigenzinnige optreden. Die vrees was dan niet onterecht want in 1927 zou hij zich bij de bisschop over Smits moeten beklagen:

'Wat mij bevreemdt is, dat Pastoor Smits geheel de leiding neemt in deze zaak [de opzet van een museum]. Terwijl hij als lid der Museum-Commissie nog met geen enkel woord voeling heeft gehouden met deze Commissie en uitsluitend schijnt te fungeren als gemachtigde van het Provinciaal Genootschap.'¹⁰⁶

Diepen schijnt zich hiervan niet veel te hebben aangetrokken en in 1929 benoemde hij Smits definitief tot conservator.¹⁰⁷ Tussen de regels door kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat Smits werd gecompenseerd voor 'de mislukte aanstelling' in

¹⁰⁰ ABH, *Dossier Bisschoppelijk Museum*. Met dank aan zr. Regina Mattens o.p. en drs. E. van Deutekom.

¹⁰¹ Zie de in 1933 door Smits samengestelde *Beknopte catalogus van het bisschoppelijk museum*, 2. Op het moment dat Smits in 1916 de inventaris samenstelde, lagen de stukken opgeslagen in de Bisschoppelijke Kweekschool in Den Bosch. Diepen – voor wie Smits in 1915 zijn wapenschild had ontworpen – was de oprichter van deze school en er rector geweest.

¹⁰² Brief van Van der Vaart aan bisschop Diepen d.d. 11 maart 1926. Hij noemde de volgende personen: de Tilburgse pastoor A. van Dijck en plebaan J. Brekelmans voor de leiding, jhr. E. van Nispen tot Sevenaer (Rijksbureau Monumentenzorg) als conservator, archivaris Jan Mosmans en portretschilder en restaurateur E. Grips uit Vught als gewone leden.

¹⁰³ Als alternatief voor Van Nispen tot Sevenaer was door deze zelf mr. M.J. Schretlen uit Nijmegen voorgesteld. Zie een ongedateerde brief (omstreeks 15 oktober 1926) van Van der Vaart aan pastoor Van Dijck in Tilburg. Uit deze brief blijkt dat Van der Vaart ook andere gegadigden in gedachten had, maar niet Smits.

¹⁰⁴ In een duplicaat van de reeds genoemde brief d.d. 11 maart 1926 is de strekking van het betreffende onderhoud onderaan toegevoegd.

¹⁰⁵ Het feit dat hij namens de bisschop toch werd verzocht, blijkt uit een brief van pastoor Van Dijck aan Diepen, d.d. 25 oktober 1926.

¹⁰⁶ Brief Van der Vaart aan Diepen, 11 februari 1927. Op dat moment trachtte het Bisschoppelijk Museum (BM) met het Provinciaal Genootschap afspraken te maken voor het gebruik van een tentoonstellingslocatie. Smits vormde daarbij een intermediair.

¹⁰⁷ Benoemingsbrief d.d. 14 januari 1929.

Nijmegen. Toen een jaar eerder de museumstatuten werden opgesteld, maakte Diepen er ernstig bezwaar tegen dat de conservator zich telkens bij het bestuur zou moeten verantwoorden.¹⁰⁸ Verder wekt correspondentie uit de vroege jaren dertig de indruk dat het aannemen van stukken voor de museumcollectie welhaast uitsluitend een zaak was van de bisschop en diens conservator.

Hoe dan ook, op 18 augustus 1933 werd het Bisschoppelijk Museum officieel geopend in het daartoe aangekochte buurpand van het bisschopshuis aan de Bossche Parade.¹⁰⁹ Smits zou er zich geheel overeenkomstig zijn aard en met instemming van de bisschop op een gedreven manier voor inzetten. In de vier jaar later van hem samengestelde necrologie in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* stond dan ook:

‘Iederen bezoeker zal het opvallen met welk een fijnen smaak de voorwerpen [door Smits] zijn geëtaleerd. Er ligt een “cachet” op, de artistieke omgeving van het gedistengeerde [sic] patriciërshuis, dat Mgr. Diepen voor het museum beschikbaar stelde, volkomen waardig.’¹¹⁰

Evaluatie

Smits’ sturende hand bij de totstandkoming van de Heikese Rozenkransramen onderstreept het belang dat werd gehecht aan een verantwoorde iconografische uitbeelding. In dit opzicht sluiten de ramen aan bij het verlangen naar een evenwichtig samengesteld kerkinterieur. Als een cyclische eenheid passen ze binnen de rond 1900 toenemende praktijk om kerken op een geordende manier in te richten en te decoreren.

Door zijn monumentaliseringsproject liet pastoor Van Gennip de waterstaatskerk van ’t Heike zoveel mogelijk aansluiten bij de kerkbouw zoals die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw had ontwikkeld. De nieuwe voorgevel staat voor een inhaalslag in het kader van de neogotiek als de katholieke stijl bij uitstek.¹¹¹ Anderzijds voegde Van Gennip zich door de renaissancistische trant van de nieuwe kerkraden naar het ‘ouderwetse’ classicistische schip. De romantisch getinte stijl van de ramen staat in de traditie van de Nazareense schilders, die richtinggevend waren voor de negentiende-eeuwse glasschilderkunst. Ook na de eeuwwisseling bleef hun invloed nog lang merkbaar.¹¹²

De keuze voor de firma Nicolas is illustratief voor de overgang van Belgische naar Nederlandse ateliers. Alhoewel het te voorbarig is om op basis van enkele voorbeelden te concluderen dat dit karakteristiek is voor de ontwikkelingen in Tilburg en zelfs in Brabant vanaf pakweg 1900, wist Nicolas hier blijkbaar pas in deze

¹⁰⁸ Brief van Diepen aan bestuursvoorzitter pastoor Van Dijk d.d. 22 mei 1928.

¹⁰⁹ Alhoewel het BM feitelijk al in 1928 was opgericht, vond de opening pas vijf jaar later plaats. Het kwam op de begane grond van het huidige kantoorgedeelte van het bisschopshuis. Behalve Smits bestond het bestuur uit pastoor A. van Dijk van de ‘Paterskerk’ in Tilburg (voorzitter), mgr. Th. Goossens (ondervoorzitter), L.P.P. van der Vaart (administrator) en Petrus Goorts (secretaris). Van Dijk ontwierp als kapelaan de beschildering van de Nicolaaskerk in Helvoirt. Smits werd naast conservator ook bibliothecaris. De Bosschenaar Van der Vaart was in dit gezelschap de enige leek. Het BM maakt nu deel uit van het Museum voor Religieuze Kunst in Uden. Voor de geschiedenis van het BM: Peijnenburg, ‘Aan drs. W. Knippenberg’.

¹¹⁰ NTC 13 november 1937.

¹¹¹ In 1933 zou Gerard Brom deze ‘vergotieking’ als een aantasting van de oude Kempisch-gotische kerktoren beschouwen. Brom, *Herleving*, 83.

¹¹² Voor deze invloedrijke groep van Duitse en Oostenrijkse kunstenaars: Gallwitz, *Die Nazarener* en Schindler, *Nazarener*.

periode vaste voet aan de grond te krijgen. In ieder geval in Tilburg bevestigden de Heikese ramen zijn gerenommeerde status.

Het merendeel van de ramen is verbonden met de Tilburgse sociale elite. Als geschonken kerkelijke kunst staan ze in een traditie die teruggaat op de middeleeuwen. Door hun memorie- en gedachtenisfunctie zijn uitgangspunten hernomen die al eeuwenlang de aanleiding waren voor een schenking. Alhoewel de schenkers door Van Gennip's keuze voor de Rozenkransgeheimen waren gebonden aan één thema, bestond toch de mogelijkheid voor een persoonlijke inbreng. Dit blijkt vooral uit de toevoeging van naamspatronen en familiewapens. Ze zijn het embleem waardoor de schenker kan worden herkend.

Maar er zijn slechts drie ramen met wapenschilden en ook het aantal glazen met patroonheiligen is beperkt. Van de meeste van de veertien ramen blijft de identiteit van de stichters tamelijk versluierd. Hierdoor verschillen ze van zestiende-eeuwse kerkraden die door een schenkersportret en begeleid door een schild en een patroonheilige de gever direct memoreren. De schenkers zijn daar veelal (knielend) op de voorgrond geplaatst. Zo dit al voorkomt in de jongere glazenierkunst, dan blijft dit beperkt tot een uitzondering.¹¹³ Wanneer hier de schenkers of andere betrokkenen worden afgebeeld, nemen ze gewoonlijk als figuranten deel aan de voorstelling. Zoals we zagen, is op 't Heike de geestelijke die bij het Sterfbed van de H. Lidwina figureert mogelijk een portretafbeelding.

Evenals in vroeger eeuwen kwamen ook de Heikese ramen tot stand vanuit de bekommernis om het zielenheil; een uitgangspunt waardoor de schenkers bij voorkeur juist anoniem dienden te blijven. In de negentiende en twintigste eeuw leidde dit tot een terughoudender opstelling dan in de zestiende, toen de schenking van een kerkrade veelal de politieke positie van een vorst, een adellijke familie of een hoge geestelijke moest demonstreren.¹¹⁴ Directe herkenning was dan belangrijk. In vergelijking hiermee hebben jongere en door burgers geschonken ramen zoals die in de Heikese kerk toch eerder een particulier karakter, ingebed binnen persoonlijke motieven zoals een huwelijk, jubileum of nagedachtenis.

Dit geldt dan voor ramen zonder een wapenschild of een vermelding van de naam van de stichter. Wanneer daarentegen een familiewapen wordt getoond, verleent dit aan het raam een aan de adel verwante uitstraling die het sociale prestige van de gever vergroot. De tot de burgerklasse behorende schenker bedient zich immers van een vergelijkbaar idioom als deze hogere maatschappelijke laag. Tekenend voor het belang dat daaraan werd gehecht, is op 't Heike de gang van zaken rond het raam van de Opdracht van Christus uit 1913. Toen dit was geplaatst, was hierop de schenkersnaam te lezen. Vincentius Kerstens zag echter liever zijn wapenschild en dat van zijn overleden vrouw aangebracht, wat bij de voorbereidingen blijkbaar wel was medegedeeld. Drie jaar later was het raam nog steeds niet aangepast, waarop pastoor Van Heck aan Nicolas schreef:

'Zoals UEd. weet is in het raam [...] door UEds atelier eene fout begaan, welke nog niet hersteld is. Onderin het raam der "Opdracht" is nl de naam Kerstens enz gebrand. Zou UEd. de fout, op UEds. kosten, kunnen herstellen,

¹¹³ Een voorbeeld is het zuidelijke transeptraam in de Bossche Sint-Jan uit 1887. Hier gaat het niet om de schenker zelf maar liet deze de jubilerende plebaan van de kathedraal knielend afbeelden. Koldewij, 'Het gebrandschilderde glas', 86-87.

¹¹⁴ Damen, 'Vorstelijke vensters'.

indien ik van dat onderste gedeelte eene teekening liet maken van crayon en UEd. die overzond? Zoo ja. Dan zal ik zoo vrij zijn.¹¹⁵

Het raam is inderdaad veranderd. Ook al was de piëteit voor zijn overleden echtgenote ongetwijfeld oprecht, toch was de schenker er veel aan gelegen om juist door de wapenschilden naar zijn en haar familienaam te verwijzen. Weliswaar is het daardoor niet direct afleesbaar wie de eigenlijke gever is, maar tegelijk onderstreept dit embleem de status van diens familie. Persoonlijke identiteit wordt zo gekoppeld aan het familiebewustzijn. De familie Strick, die als enige van de particuliere schenkers wel haar naam liet vermelden (Calvarieraam, 1916), bezat vermoedelijk geen familiewapen en compenseerde dit door de naamsvermelding op een banderol.

Hoe de verwijzing naar de schenker ook mag zijn, telkens zijn de ramen bedoeld omwille van de vereeuwiging van de familienaam. Als een uiting van devotie en sociale positie laten de Rozenkransramen van de Heikese kerk zien hoe de fabrikanten- en koopliedenfamilies die zich in de negentiende eeuw tot de elite van Tilburg hadden ontwikkeld, net als de katholieke bovenlaag in de middeleeuwen en de renaissance in het eerste kwart van de twintigste eeuw teruggrepen op een met de religie verweven middel tot representatie.

Dit artikel is geschreven in goede herinnering aan mr. Th.P.M. Hoekx (1924-2003), kleinzoon van de in de tekst genoemde koopman en schenker van het Verrijzenisraam Th.C.J. Bronsgeest.

¹¹⁵ Brief d.d. 8 november 1916 (minuut). Xavier Smits (een verwoed heraldicus) zal de tekening hebben gemaakt.

Summary

The parish church of St Denis, better known as the Heikese kerk, in the centre of Tilburg contains a magnificent range of stained glass windows. They date from the first quarter of the twentieth century. The fourteen windows depict the scenes of the fifteen Mysteries of the Rosary, concerning the life and death of Christ and the Virgin Mary. The fifteenth Mystery – the Crowning of the Virgin – is depicted by the altar of Mary which dates from 1875 and on which there was yet a statue of the crowned Madonna.

J. P. van Gennip (1840-1915), the parish priest of the church, ordered the windows. His choice for the Mysteries of the Rosary can be seen against the policy of pope Leo XIII (1810-1903) to encourage this devotion. It was the workshop of Frans Nicolas and Sons from Roermond that made the windows. This workshop was one of the most renowned in Holland and had been founded in 1855. During the period 1903-1923 he got his orders from 't Heike, most of the windows being a gift from the well-to-do inhabitants of the parish. A few windows were given by parochial congregations.

After Nicolas had made his plans he had them send to Tilburg so that they could be reviewed. About half of the plans was examined by the priest and art-historian Xavier Smits (1876-1937). He made his annotations on the plans. After they had been send back to the workshop the windows were made.

As wealthy factory-owners and merchants the parishers who donated the windows formed the social elite of Tilburg. For them the windows where a means to show their position. In this way the windows are as much of significance for memory and remembrance as stained glass from the sixteenth century that had been gifted by princes and nobility. Whereas those windows served a political purpose the church windows of the nineteenth and twentieth centuries are much more embedded in a context of private motives. Nevertheless, especially when the windows are combined with a coat-of-arms they emphasize the social position of the donor and his family. The fourteen windows of the Rosary in the church of 't Heike show how the social elite in the twentieth century just as the elite in earlier centuries used the medium of church windows as a way to represent themselves.

Lijst van afkortingen

ABH	Archief Bisdom 's-Hertogenbosch
AFT	Archief Fraters van Tilburg
AZLT	Archief Zusters van Liefde Tilburg
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
BM	Bisschoppelijk Museum
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KI	<i>Katholieke Illustratie</i>
NRC	<i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i>
NTC	<i>Nieuwe Tilburgsche Courant</i>
NDHH	<i>Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin</i>
PNHC	<i>Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant</i>
RAT	Regionaal Archief Tilburg
SHCL	Sociaal Historisch Centrum Limburg
TC	<i>Tilburgsche Courant</i>

Literatuur

- Bogaers, A., *Memoriaal voor het geslacht Bogaers 1513-1975* (Venlo 1975)
- Bornewasser, J.A., *Vijftig jaar Katholieke Leergangen 1912-1962* (Tilburg 1962)
- Bornewasser, J.A. e.a., *Katholieke Hogeschool Tilburg: Universiteit van Tilburg. 75 Jaar waardenvolle universiteit* (Tilburg 2003)
- Brom, G., *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland* (Leiden 1933)
- Bruijn, M. de, 'Tussen hel en hemel. Kerk, school, cultuur 1450-1780, in: C. Gorisse (hoofdred.), *Tilburg. Stad met een levend verleden* (Tilburg 2001), 167-192
- Bijsterveld, A.-J., 'Eeuwig leven, eeuwige roem: schenkers en stichters vereeuwigd' in: L. van Liebergen en W. Prins, *Deftige devotie. Museum voor Religieuze Kunst Uden 2003* (Uden 2003), 20-27
- Bijsterveld, A.-J., *Do ut des. Gift giving, memoria, and conflict in the Medieval Low Countries* (Hilversum 2007)
- Cruijssen, T., en T. School, *Van Boerendorp naar Burgerdorp I* (Reek/Schaijk 1992)
- Dael, P. van, 'Glas in lood' in: T. Graas (red.), *Verborgene Kerkschatten 1400-2000. Katholieke kunst uit Zuid-Holland* (Jaarboeken van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit, deel 3, Den Haag 1996), 89-114
- Damen, M., 'Vorstelijke vensters. Glasraamscheningen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005) 140-200
- De Liefdesband. Humoristisch satirisch weekblad voor Tilburg en omstreken* 27 september 1923. Uitgave bij gelegenheid van het zilveren huwelijk van Petrus Eras en Johanna Blomjous.
- De nieuwe St. Jacob te 's-Hertogenbosch. Constructie beschreven door de bouwmeesters Jos. Cuypers en Jan Stuyt. Symboliek door Xav. Smits* ('s-Hertogenbosch 1907)

Dikken, C., 'Gebrandschilderde glazen als uitingen van macht. De Sint Waldetrudiskerk in Bergen', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 24 (2010) 3, 140-155

Dolmans, H.J., 'Aan Z.H. Leo XIII, den Paus van den Allerheiligsten Rozenkrans', *Tilburgsche Courant* 29 (5 oktober 1893)

Doremalen, H. van, 'Biografisch overzicht van de Tilburgse zoeaven', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 14 (1996) 2, 58-75, 79.

Duijvendak, M.G.J., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990)

[Dijck, A. van], *De beschildering der St. Nicolaaskerk te Helvoirt. Beschouwd uit het oogpunt van aesthetiek en symboliek* ('s-Hertogenbosch [ca. 1915])

'Encycliek paus Leo XIII over de Rozenkrans van Maria', *Annalen van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart* 15 (1897), 290-292, 306-307

Everts, H.J.M., *Onze Kerken. Over Kerkgebouw, Kerkgemeubelte, Kerkgereide, Kerkversiering enz.* (Roermond 1887)

Gallwitz, K. e.a., *Die Nazarener in Rom. Ein deutscher Künstlerbund der Romantik*, (tentoonstellingscatalogus Galleria Nazionale d'Arte Moderna in Rome, München 1981)

Gorisse, C. (hoofdred.), *Tilburg. Stad met een levend verleden* (Tilburg 2001)

Gorp, P.J.M. van, *Tilburg, eens de wolstad van Nederland. Bloei en ondergang van de Tilburgse wollenstoffenindustrie* (Eindhoven 1987)

Goudeau, J. & A. van der Linden, *Jan Stuyt (1868-1934), een begenadigd en dienend architect* (Nijmeegse Kunsthistorische Studies deel XVIII, Nijmegen 2011)

Grieten, St. e.a., *Een venster op de hemel. De glasramen van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen 1996)

Halen, W. van, 'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in oostelijk Noord-Brabant 1830-1920' in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) 185-209

Heijden, C. van der, 'De Tilburgse elite aan het begin van de twintigste eeuw; een momentopname', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 17 (1999) 3, 59-71

Heijden-Rogier, N. van der, *Regina Coeli. Klooster en meisjespensionaat in Vught 1903-1971* (Nijmegen 2002)

Hest, J. van, 'Gids voor het gebouw en de inventaris van de Sint Dionysiuskerk 't Heike te Tilburg', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 8 (1990) 3, 77 (15)-80 (18)

Hest, J. van, 'De huidige kerk van 't Heike', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 8 (1990) 3, 81 (19)-94 (32)

Hest, J. van, 'Een heiligenbeeld en een altaar. Twee Turnhoutse objecten in de Tilburgse kerk van 't Heike', in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg/Turnhout 1992) 175-182

Hest, J. van, 'De kerkgebouwen van 't Goirke en 't Heike. Een geschiedenis van architectuur en inventaris, in: H. van Doremalen en R. Peeters (red.), *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen* (Tilburg 1997)

51-69

- Hest, J. van, 'De kapel van het voormalige St.-Elisabeths gasthuis te Arnhem', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 98 (1999) 2, 75-87
- Hest, J. van, 'De kapel van het Missiehuis van de Rooi Harten, een ontwerp van de Tilburgse architect A.G. de Beer', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 28 (2010) 2, 43-53
- Hoogbergen, Th., en J. Verstijnen., *Huis vol symboliek. Nicolaaskerk Helvoirt* (Helvoirt/Tilburg 2008)
- Hoogveld, C. (hoofdred.), *Glas in lood in Nederland 1817-1968* ('s-Gravenhage 1989)
- Hoppenbrouwers, Fr., 'Adriaenken Marcelissen uit Tilburg (1627-1666) en het begin van de derde orde der norbertijnen, in: H. van Doremalen en R. Peeters (red.), *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen* (Tilburg 1997), 8-34
- Houte de Lange, C.E.G. ten, e.a., *Pauselijk eerbeton. Een inleiding over Pauselijke onderscheidingen, ridderorden, Pauselijke adel en Nederlanders aan het Pauselijk Hof* (Hilversum 2010)
- Jansen, A.H.E.M., A.J.C. van Leeuwen en G.P.P. Vrins, 'Arbeyd sere voert tot eere'. *Hendrik van der Geld, de neogotiek en de Brabantse beeldhouwkunst* (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXXX, Tilburg 1989)
- Jansen, F.L. e.a., *Sint Jacob in 's-Hertogenbosch. De kerk en zijn geschiedenis* ('s-Hertogenbosch z.j.)
- Kalf, J., *Iconografie der R.K. Parochie-kerk St. Anna te Breda* (Breda 1905)
- Kalf, J., *De Katholieke Kerken in Nederland* (Amsterdam 1906-1914)
- Kalf, J., *Van oude en nieuwe kunst. Een bundel verzoogen* (Amsterdam/Bussum 1908)
- Katholieke Illustratie* (KI) 52 (1917-1918), 16, 48
- Kense, Fr., *Tilburg Wolstad. Herinneringen aan een glorie-tijd* ('s-Hertogenbosch 2007)
- Knippenberg, W.H.Th., *Devotionalia I en II* (Eindhoven, resp. 1980 en 1985)
- Koldewey, A.M. en F.J. van der Vaart, 'Het gebrandschilderde glas: ikonografie, makers en opdrachtgevers', in: *De ramen van de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1987) 41-134
- Kühne o.p., Cl., *De kapel van het St. Dominicus-college te Neerbosch en haar ikonologische verluchting* (Nijmegen 1928)
- Kunstglasramen in de Sint-Gummaruskerk van Lier*, Lier 2009
- Luykx, P., en J. Roes, *Gerard Brom. Een katholiek leven* (Baarne 1987)
- Maeyer, J. de (red.), *De Sint-Lucasscholen en de Neogotiek 1862-1914* (Kadoc-studies 5, Leuven 1988)
- Maeyer, J. de, e.a., *Naar waarde geschat. Tekeningen uit het glazeniersatelier Capronnier* (Leuven 2007)
- Mattijs, B., *Glasramen in de Sint-Gummaruskerk te Lier. Onderzoek naar de ikonografie en de inbreng van schenkers en opdrachtgevers vanaf 1860 tot 1947* (masterproef Universiteit Gent 2008-2009)
- Mosmans, J., *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1931)
- Nieuwbarn, M.C., *Officieele kerkgids van Nijmegen* (Nijmegen 1908)

Nieuwbarn, M.C., 'Over een ikonografie bij een Kerkbouw', *De Tijd* 28 juni 1907
Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC) 11 oktober 1926, 13 november 1937
Nieuwe Tilburgsche Courant (NTC) 12 september 1895, 24 februari 1898, 18 september 1898, 13 november 1937, 2 november 1938
Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin (NDHH) 12 en 16 november 1937
 Osch, J.C.F. van, *De nakomelingen van Mutsart-Mutsaerts-Mutsaers-Musters en andere hieraan verwante families 1270-2000* (Heerhugowaard 2000)
 Oudheusden, J.L.G. van, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven 1935-1951* (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXXXIV, Tilburg 1990)
Pater Poirters 1605-1674. Gehuldigd in Oisterwijk 1926 (Nijmegen 1926)
 Peeters, C., *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1985)
 Peeters, R. en E. Schilders, *Katholiek Tilburg in beeld* (Tilburg 1990)
 Peijnenburg, J.W.M., 'Aan drs. W. Knippenberg, behoeder van kerkelijke kunst in het bisdom 's-Hertogenbosch', *Brabants Heem* 38 (1986), 174-176
 Pey, E.B.F., *Herstel in Nieuwe Luister. Ideeën en praktijk van Overheid, Kerk en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1786-1940)* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen 1993)
 Post, P., *De Romeinse Katakomben in Valkenburg. Het verhaal van een unieke kopie* (Nijmegen 2010)
Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant (PNHC) 12 november 1937
 Raak, C. van, *In den schijff. Begraafplaats binnenstad Tilburg* (Tilburg 2002)
 Reijs, W., *Een Nederlandse weg binnen een algemeen katholiek patroon. Het rooms-katholiek maatschappijbeeld in de negentiende eeuw en aanzetten tot zuilvorming onder de katholieken in Nederland* (doctoraal scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1983)
 Rogier, L.J., en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage 1953)
 Roosenboom, H.Th.M., "De papen knoeien, de papen donderen...." Mr. C.C.D. Ebell en dr. C.F.X. Smits in de Noordbrabantse Archiefkwesitie, 1911-1914' in: J. Coopmans e.a. (red.), *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch 1988) 311-319
 Rooijackers, G., 'De dynamiek van devotionalia' in: M. Monteiro e.a. (red.), *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands catholicisme* (Kampen 1993) 80-106
 Rosenberg, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage 1972)
 Ruyven-Zeman, Z. van, 'De firma Nicolas te Roermond. Glasschilderkunst uit de negentiende en twintigste eeuw', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 132 (1996) 199-273
 S., Pr., 'Het Rozenkransgebed. Opwerpen tegen hetzelfde wederlegd', *Annalen van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart* 15 (1897), 242-245, 274-277
 Schaik, A.H.M. van, *Dr. Hendrik Moller 1869-1940. Een ongemakkelijk initiator van onderwijs en cultuur in Noord-Brabant* (Bijdragen tot de Geschiedenis van het

Zuiden van Nederland LXXV, Tilburg 1988)

Schindler, H., *Nazarener. Romantischer Geist und christliche Kunst im 19. Jahrhundert* (Regensburg 1982)

Sint Bernulphus-gilde. Verslagen over de jaren 1901-1912 (Utrecht z.j. [circa 1913])

Smits, X., 'De Bossche kathedraal', *Van onzen tijd* 6 (1905-1906) 2, 49-69

Smits, C.F.X., *De Kathedraal van 's Hertogenbosch* (Amsterdam/Brussel 1907)

Smits, C.F.X., *Wegwijzer voor de kathedrale Sint-Janskerk ('s-Hertogenbosch* 1908)

Smits, C.F.X., 'Oude muurschilderingen in de Bossche kathedraal', *De Maasbode* 27 januari 1922, zoals overgenomen in *De Bouwwereld* 21 (1922) 74-75

Smits, C.F.X., 'Muurschilderingen der Katakomben' in: *De Katakomben Rome Valkenburg. Gedenkschrift samengesteld door de archaeologische commissie van advies der katakomben-stichting* (Amsterdam z.j. [circa 1915])

Smits, C.F.X., *Beknopte Catalogus van het Bisschoppelijk Museum* (z.p zj.)

Spaendonck, B.J., *Genealogie en familiegeschiedenis Van Spaendonck 1350-2005* (Tilburg 2006)

Steijns, G.J.W., 'De geschiedenis van de parochie Tilburg 't Heike', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 8 (1990) 3, 64 (2)-76 (14)

Steijns, G.J.W., en R. Peeters, 'Beelden in kleur, in zwart en wit. Een Turnhoutse familie in de 19de eeuw in Tilburg', *Taxandria. Jaarboek van de Koninklijke geschieden- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* LXXXII (2010) 183-217

Sweens, A.F.M., en J. Stuyt, *De kruiskerk. Geschiedenis, iconographie der vernieuwde St.- Catharina-kerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch z.j.)

Thelen, T., 'Over roomse deugdzaamheid en burgerlijke beschaving', in: H. van Doremalen en R. Peeters (red.), *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen* (Tilburg 1997) 70-111

Thijm, J.A., 'De Heilige Linie: proeve over de oostwaardsche richting van kerk en altaar als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst', in: J.F.M. Sterck (red.), *J.A. Alberdingk Thijm. Werken IV, Kunst en Oudheidkunde I* (Amsterdam/Den Haag 1909, eerste druk 1858)

Thompson, M.A., *De nieuwe kathedrale kerk "St. Bavo" te Haarlem. Bouwgeschiedenis, constructie en symboliek* (Haarlem 1898)

Tilburgsche Courant (TC) 11 april 1878, 23 augustus 1883, 20 september 1894, 9 juni 1901, 18 oktober 1903, 30 april 1910, 13 december 1915, 20 oktober 1919

Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie* (Haarlem 1981)

Trajecta (themanummer Wedijveren met de Middeleeuwen) 17 (2008) 2

Vaart, F.J. van der, 'Bossche beelden in glas. De geschiedenis van de gebrandschilderde ramen in de St. Jan' in: *De ramen van de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1987) 9-25.

Vermeiren, R., 'Het glazeniersatelier Capronnier. Belgisch pionier van het gebrandschilderde glasraam in de negentiende eeuw', *KADOC-nieuwsbrief* (2011) 4, 8-15.

Weijters, C.J., 'De parochie Tilburg en de abdij van Tongerlo', *De Lindeboom*, II (Tilburg 1978) 11-79

Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010)

Zutphen, F. van, *Inventarissen van de archieven van de parochies Tilburg 1600-*

1797 (1810), *H. Dionysius Goirke (ca. 1675)* 1797-1982, *H. Dionysius Heike (1794)*
1797-1977 (Gemeentearchief Tilburg, Tilburg 1991)

Archivalia

Archief Bisdom 's-Hertogenbosch (ABH)

Bidprentjescollectie

Overlijdensprentje pastoor G.E.P. van Heck

Idem pastoor J.P. van Gennip

Idem pastoor C.F.X. Smits

Dossier Bisschoppelijk Museum

Parochiearchief Hoefstraat Tilburg (St.-Antonius van Padua)

Doos met gegevens over deze parochie

Parochiearchief Reek (H. Antonius Abt)

Dossier met gegevens over X. Smits en de kerk van Reek

Archief Fraters van Tilburg (AFT)

Dossier fraterhuis St.-Franciscus van Sales in Goirle

Archief Zusters van Liefde Tilburg (AZLT)

*Lijst met gegevens over kapelramen Moederhuis Oude Dijk, ontleend aan de
Generaalskronieken (1038)*

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC locatie Grave)

Parochiearchief H. Antonius Abt, Reek (ongeïnvesterd archief)

Diverse stukken pastoor Xavier Smits

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC locatie 's-Hertogenbosch)

Personeelsdossier dr. C.F.X. Smits Rijksarchief 's-Hertogenbosch

Katholiek Documentatie Centrum (KDC)

Archieven G.B. Brom en W.J. Brom-Struick 68

- 296 correspondentie G.B. Brom en Jos. Cuypers
- 297 correspondentie G.B. Brom en P.J.H. Cuypers
- 323 correspondentie G.B. Brom en A.F. Diepen
- 641 correspondentie G.B. Brom en J. Kalf

Archieven Katholieke Kunstkring De Violier 49
8-37 Ledenlijsten en jaarverslagen 1901-1938

- Archieven Sint-Bernulphusgilde* 423
- 3 Stukken ledenadministratie 1941
 - 8 Kaartsysteem ledenadministratie 1929-1944
 - 25 Ledenlijsten 1930, 1949-1950

Archieven Sint-Radboudstichting 750

Regionaal Archief Tilburg (RAT)

Parochiearchief 't Heike 296

Archief van de pastoor

- 16 Registrum memoriale
 - 227 Akte van oprichting van de Rozenkransbroederschap in 1833
 - 228 Ledenregister Rozenkransbroederschap, 1833-1914
- Archief van het kerkbestuur
- 380 Ontwerp, lengtedoorsnede kerkgebouw (noordwand) z.j.
 - 383 Ontwerp van een verbouwing aan de achterzijde (priesterkoor) in 1899
 - 388 Ontwerp van een muurschildering boven het Maria-altaar
 - 388 Ontwerp van een gebrandschilderd raam (J. Anthony en Stalins & Janssens)
 - 389 Stukken betreffende ontwerp en levering van gebrandschilderde ramen F. Nicolas & Zn.
 - 661 Ontwerp van een kapel en refter voor het fraterhuis door C.F. van Hoof

Parochie-archief Hoefstraat 308

- doosnr. 5 Registrum memoriale
- doosnr. 6 Wijdingsbrieven pastoor G.E.P. van Heck

Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL)

Archief van de N.V. Glasschilderkunst F. Nicolas & Zonen te Roermond, 1855-1939, sedert 1940 Max Weiss 0987

- 50 Ontwerptekening Opdracht van Christus
- 101H Ontwerptekening Geboorte van Christus
- 145 Ontwerptekening Sterfbed H. Lidwina van Schiedam
- 219 Klein Registerboek

- 222 Groot Registerboek
 237 Ontwerptekening Annunciatie
 248 Ontwerptekening Verrijzenis
 310 Ontwerptekening Calvarie
 311 Ontwerptekeningen Hof van Olijven, Geseling, Bespotting,
 Kruisdraging, Hemelvaart, Pinksteren

Bijlage: tabel Rozenkransramen in de Heikese kerk te Tilburg

onderwerp	jaar	schenker	beroep	aanleiding	persoonlijke inbreng	kosten
eerste Blijde Geheim: Annunciatie	1904	onbekend		gouden jubileum dogma Onbevleete Ontvangenis Maria		f 1000
tweede Blijde Geheim: Visitatie	1908	onbekend		gouden priesterjubileum paus Pius X		f 1000
derde Blijde Geheim: Geboorte Christus	1910	Congregatie O.L.Vrouw Onbevleete Ontvangenis		zestigjarig jubileum		f 1000
vierde Blijde Geheim: Opdracht Christus	1913	Vincentius H.A. Kerstens	wolfabrikant	memorie overleden echtgenote	wapenschilden	f 1000
vijfde Blijde Geheim: Wedervondst Christus	1918	echtpaar Frederic R.M. Mutsaerts en Carola R.M. Kerstens	wolfabrikant	huwelijk	wapenschild	f 1400
eerste Droevige Geheim: Christus in de Hof van Olijven	1921	weduwe M.Th.F.C. van Spaendonck-Brouwers	weduwe wolfabrikant	memorie overleden echtgenoot	naamspatronen, schilden met initialen	f 1400
tweede Droevige Geheim: Geseling Christus	1922	J.A.A. de Beer en zijn zus A.M.Th. de Beer	wolfabrikant		figuren uit Oude Testament	f 1400
derde Droevige Geheim: Bespotting Christus	1923	echtpaar Petrus H.M. Eras en Johanna M.D. Blomjous	ijzerfabrikant	zilveren huwelijk	naamspatronen	f 1400
vierde Droevige Geheim: Kruisdraging	1922	echtpaar Barend H.M. Mutsaers en Agnes C.M.I. van Spaendonck	agent Nederlandsche Bank	vermoedelijk hun vertrek naar Capellen (België) in 1921	naamspatronen, wapenschilden	f 1400
vijfde Droevige Geheim: Kruisdood	1916	familie Aloysius Strick	commissionair in wol		scènes met naamspatronen	f 1000
eerste Glorievolle Geheim: Verrijzenis	1916	Theodorus C.J. Bronsgeest	koopman en grootwinkelier	memorie van de schenker		f 1000
tweede Glorievolle Geheim: Hemelvaart Christus	1910	onbekend		uit dankbaarheid		f 1000
derde Glorievolle Geheim: Nederdaling H. Geest	1906	vermoedelijk het echtpaar L.J. Goijaerts en M.C.A. Vermeulen	architect en wethouder	zilveren huwelijk		f 1000
vierde Glorievolle Geheim: Hemelvaart Maria	1903	Aartsbroederschap van de H. Familie		gouden jubileum		f 1000

